

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС
ИНСТИТУТИ

128 9

М. Бўриев
Н.М. Маматқулова

АХЛОҚШУНОСЛИК

САМАРҚАНД - 2016

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС
ИНСТИТУТИ**

Ижтимоий фанлари кафедраси

**М. М. Бўриев
Н.М. Маматқулова**

АХЛОҚШУНОСЛИК

Самарқанд - 2016

87.7
Б313

Ахлоқшунослик фанидан ўқув-услугий қўлланма. – Самарқанд:
СамИСИ нашри, 2016

Тузувчилар: Доцент М.Бўриев
Н. Маматкулова

Такризчилар: Доцент Л.Н. Жўраев

Услугий қўлланма СамИСИ Ижтимоий - гуманитар фанлари кафедраси
йиғилишида кўриб чиқилган ва чоп этишга тавсия қилинган 2016 йил январ
баённома №

Услугий қўлланма СамИСИ ўқув – услубий бирлашма йиғилишида
кўриб чиқилган ва чоп этишга тавсия қилинган.

2016 йил, январ баённома.

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, 2016.

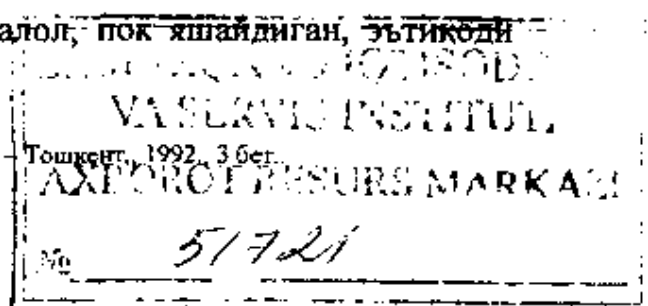
К и р и ш

Мустақилликка эришганимиздан кейин барча фанларда бўлгани каби фалсафий фанларга бўлган муносабат ҳам ўзгарди. Фалсафий фанлар мафхура сиртмоғидан том маънодаги вазифаси – донишмандликка ўргатиш томон юз тутди.

Жамият фалсафасидан маълумки, унда юз берадиган туб сифат ўзгаришлар, инқилобий ўзгаришлар жамиятда яшайдиган барча инсонлар онгида, маънавиятида, кадриятлар тизимида ижобий янгитанишларга олиб келади. Президентимиз И. Каримов «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» номли асарида таъкидлаганидек: «Чуқур ўзгаришлар бизнинг ҳаётимизга шиддат билан кириб бормоқда. Содир бўлаётган туб силижлар дунёнинг ҳозирги кнёфасини ўзгартириб юбормоқда. Халқнинг озодлик, мустақиллик ва бахт-саодатга азалий интилиш, ўз тақдирини ўзи белгилашга азму қарори мана шундай ўзгаришларнинг ҳаракатга келтирувчи кучидир»¹.

И.А.Каримов ахлоққа эътиборни қаратар экан, ахлоқни маънавиятни ўзаги эканлигига урғу беради. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки маънавият инсонни рухан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган куч экан, у бевосита ахлоқ билан узвий алоқадорликдадир. Шу маънода маънавият жамиятда кечаётган ғоявий – мафкуравий, маданий, диний, ахлоқий ўзгаришларни ўзида намоён этади. «Албатта, фарзандларига меҳр кўйиш, уларнинг қорнини тўқ, устун бут қилиш ўз йўли билан, лекин болаларимизни ёшлик чоғидан бошлаб миллий тарбия, ахлоқ-одоб, юксак маънавият асосида вояга етказишимиз учун доимо долзарб аҳамият касб этиб келган. Бу масалага эътибор бермаслик нафақат қимматига тушишини ҳам кўлгина ҳаётий мисолларда кўриш мумкин». Яъни маънавият ва ахлоқ муштараклиги ҳалол, пок яшайдиган, эътиқодли

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли.

бутун бўлган комил инсонларни тарбиялашнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Комил инсон тарбиясида эса асосий ахлоқий категория ва тамойиллар муҳим аҳамият касб этадики, бу ҳам ахлоқшунослик фанининг жамият ҳаётида муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Қолаверса собиқ иттифок даврида таъқиқлаб қўйилган, ёхуд камситилган миллий ахлоқий қадриятларимиз, байраму урф-одатларимиз мустақиллик шароитида янгича мазмун кашф этаётганлигини кўриш мумкин. Бу фикрларнинг тасдиғи сифатида ўқув қўлланмада дунё ахлоқшунослигида маълум бўлган ахлоқий тамойиллар қаторида «ўзбекчилик», «меҳмондўстлик» каби тушунчалар пайдо бўлганлигига эътибор қаратилди. Қолаверса ўқув қўлланмада намунавий ўқув дастурига мувофиқ, унда келтирилган мавзуларгагина ўрин ажратилди ва ушбу мавзуларнинг мазмуни очиқ беришга ҳаракат қилинди.

1-Мавзу АХЛОҚШУНОСЛИК ФАНИ. УНИНГ ТАДҚИҚОТ ДОИРАСИ, МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

1. Ахлоқшунослик фанининг предмети, моҳияти, унинг асосий белгилари.
2. Ахлоқнинг пайдо бўлиши ҳақидаги пайдо бўлиши ҳақидаги диний, эмпирик ва генетик концепциялар.
3. Ўзбекистон мустақиллигининг ахлоқшунослик фани ривожига қўшган ҳиссаси.
4. XXI асрда глобал этосфера (ахлоқий муҳит)ни яратишнинг зарурияти.

Ахлоқшунослик бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган қадимий фандир У бизда «Илми равиш», «Илми ахлоқ», «Ахлоқ илми», «Одобнома» сингари номлар билан атаб келинган. Европада эса «Этика» номи билан машҳур бўлган. Уни биринчи марта юнон файласуфи Арасту муомалага киритган. «Этика – ахлоқ муаммолари ҳақида гапиришдан аввал биз ахлоқ нимага тааллуқли эканлигини аниқлаб олишимиз керак... Ахлоқ сиёсатнинг таркибий қисмидир». Чиндан ҳам муайян ахлоқий фазилатларга эга бўлмаган одам (таниқли жамоат арбоби сифатида) фаолият кўрсатиши мумкин эмас¹. У ахлоқ-одоб масаларига бағишлаган бу асарини «Никомах этикаси» деб атайти. Бу унинг ўғлига бағишлаган бўлиб, тўғри юриш-туриш, ахлоқ-одоб ҳақидаги амалий насихатлар сифатида ёзилган асарида одоб-ахлоқ масаларига тўхталиб ўтади. Арастунинг фикрича, ахлоқ масаласини кенг ва атрофлича ўргалиш ҳамда унинг тизимини яратишдан аввал бахт-саодат нима эканлигини аниқлаб олиш лозимдир. Иккинчидан, инсон бахт-саодатга эришишга қодирми ёки йўқми? – деган саволга жавоб бериш керак. Учинчидан, бахт-саодатга эришиш учун қайси йўлдан боришни англаш лозим. Тўртинчидан, инсон интилишларининг энг буюк мақсади бахт-саодат эканлигини билиш лозим. Ҳақиқатнинг мазмуни шундаки, яхшилик мутлоқ гоё бўлиши мумкин эмас, чунки яхшилик борлик сифат ва муносабат категорияларига тегишлидир. Яхшилик турли-

¹ Арасту. «Ахлоқи қабир» «Мағна Морална», Умид Туйчиев., Маҳкам Маҳмуд таржимаси Тошкент, «Янги аср авлоди» 2015 йил 106 бет

туман ва уни битта гоёга боғлаш мумкин эмас. Агар яхшилик ўз-ўзича мавжуд, деган тақдиримизда ҳам унинг ахлоққа алоқаси бўлмай, кишилар унга эриша олмасдилар. Ахлоқ эса амалий масалаларни ҳал этади. Яхшилик тушунчаси дейди, - Арасту, мақсад билан боғлиқ ва у ҳар доим унга интилади».

Арасту фанларни тасниф қиларкан, уларни уч гуруҳга бўлади: *назарий, амалий, ижодий*. *Биринчи гуруҳга у фалсафа, математика ва физикани, иккинчи гуруҳга эса – ахлоқшунослик ва сиёсатни, учинчи гуруҳга эса – санъат, ҳунармандчилик ва амалий фанларни киритади*. Шундай қилиб қадимги юнонлар ахлоқ ҳақидаги таълимотни фан даражасига кўтарганлар ва «Этика» деб атаганлар.

Ахлоқ – арабча хулқнинг кўплиги, латинча «моралус» - «қондаги», «хулқ-атворга», «урф-одатга тааллуқли», ахлоқли кишилар орасидаги муносабатларни тартибга солишнинг ўзига хос усули, у ёки бу жамиятда қабул қилинган ва риоя қилиниши лозим бўлган тартиб, одоб, ўзаро муносабат ҳамда мулоқотнинг қонун-қоидалари, мезонлар йиғиндиси ҳисобланади. Давр ўзгара боргани сари ҳар қандай ҳодиса каби ахлоқ ҳам ўзгаради, ривожланади, такомиллашиб маънавий маданиятларнинг кўринишларидан бирига айланади. Ҳар бир инсон тан оладиган ахлоқий қадриятлар, инсон мавжудлигининг ўз-ўзини тарбиялаш, тартибга солиш ва бошқаришнинг ўзига хос усулидир. Ахлоқ кишилар хулқ-атворлари, мулоқотлари, муносабатларининг ёзилмаган, лекин жамият томонидан қабул қилинган ҳамда қўллаб-қувватланадиган «олтин қоидаларини» ифодалайди.

Ахлоқ биринчидан, умумижтимоий аҳамиятга молик бўлган қадриятларни, яъни бошқа кишилар ҳуқуқларини тан олиш, адолат, ҳақдорлик, ишонч, садоқат, мулоғимлик, бошқалар билан келиша олиш, тил топишиш, жамоада ўзини тута билиш кабиларни ўз ичига қамраб олади. **Иккинчидан,** ахлоқ

¹ Ҳўлдошев С., Усмонов М., Каримов Р. Қадимги ва ўрта аср Ғарбий Европа фалсафаси. Тошкент, «Шарқ» нашриёти. Аристотелнинг ахлоқий қарашлари. 102-103 бетлар.

кишиларга хос сифатлар ва хислатларнинг муҳим томонини ифодалайди. Ахлоқ мураккаб тузулишга эга бўлган яхлит ижтимоий ҳодиса бўлиб, ахлоқий онг ахлоқий муносабатларнинг ифодаси ҳисобланади. Унинг таркибига ахлоқий хис-туйғу, ирода, ақл-заковат, интуиция, ҳаёл, хотира кабилар киради. Ахлоқнинг субъекти инсон унинг мезони, баҳоси - виждон. Ахлоққа доир ҳатти-ҳаракатлар, муносабатлар алоҳида олинган инсон, жамоа, ижтимоий гуруҳга хос бўлган хусусиятдир. Улар намуна кучига таянади ва идеаллар, ахлоқ меъёрлари, урф-одатлар, қонун-қоидалар, «виждон», «адолат», «бурч», «маъсулият», «бахт», «яхшилиқ», «ёмонлик» каби категориялар, шунингдек, шахснинг ахлоқий сифатлари раҳм-шафқат, меҳр-оқибат, беминнат ёрдам, ғамхўрлик, садоқат ва бошқаларни ўз ичига олади. Ахлоқ жамият ҳаёти, ижтимоий муносабатлари билан белгиланади. Ахлоқнинг илдизлари урф-одатларга бориб такалади. Лекин ахлоқ билан урф-одат бир нарса эмас. *Урф-одат, ахлоқдан фарқи равишда, маълум бир қалинга тушган яъни стандартлашган, мавжуд ва бўлиши лозим нарсаларни ифодалайди.* Ахлоқ инсонга ўз йўлини танлаш, ўз хулқ-атвори, ҳатти-ҳаракатлари муносабатларини белгилаб олиш имконини беради. Ахлоқий маъсулият тўғрисида инсон ўз ҳатти-ҳаракатларини жамият ёки муайян ижтимоий гуруҳ манфаатларига мослаштиришга, «яхшилиқ» сари йўналтиришга интилади. Ахлоқ инсон ҳаётининг барча томонларини шахсий ва ижтимоий, моддий ва маънавий кабиларга бевосита тааллуқлидир.

Ахлоқ – кишиларнинг юриш-туришларида ақс этади. Хулқ-атворларида, ўзларини кишилар орасида тутишларида намоён бўлади. Ахлоқ мезонлари ва намуналари жамият бағрида етилади, уларда илғари сурилган талаблар универсал ва барча учун баробар ва риоя қилиниши зарурийдир. Инсоннинг маънавий жиҳатдан гўзал қилаётган одамийлик ва меҳнатсеварлик каби сифатлари ахлоқ шарти яна муҳим ўрин тутаяди. Инсон фарзанди билими, тажрибаси, шижоати, ташқи қиёфаси билан кишиларда ҳавас уйғотиши мумкин.

Ахлоқ шахс эркинлиги ва ижодкорлиги билан бевосита боғлиқдир. Шахс жамиятда мавжуд бўлган ахлоқий кадриятларни танлаб олади, ўзлаштиради, мавжуд вазиятга татбиқ этади ва такомиллаштиради. Ахлоқий баҳолаш жамоатчилик фикрига таянади. Ахлоқ барча инсон учун бирдек хизмат қиладиган, қотиб қолган қоидалар йиғиндиси эмас, балки инсон ва жамият ҳаёти давомида шаклланиб, сайқалланиб, такомиллашиб борадиган ижтимоий ҳодисалардир.

Ахлоқшунослик ахлоқнинг келиб чиқиши ва моҳиятини, кишининг жамиятдаги ахлоқий муносабатларини ўрганади. Ахлоқни умумий тушунча сифатида олиб, уни доира шаклида акс эттирадиган бўлсак доиранинг энг кичик қисмини одоб, ундан каттароқ қисмини ҳулқ, кенг қамровли қисмини ахлоқ эгаллайди.

Одоб – инсон ҳақида ёқимли таассурот уйғотадиган, лекин жамият ва инсоният ҳаётида у қадар муҳим аҳамиятга эга бўлмайдиган, миллий урф-одатларга асосланган чиройли ҳатти-ҳаракатларни ўз ичига олади. *Одоб – кичик ёшларни катталар дуосига сазовор этади: ёшлар у дуо барақасидан умрбод баҳраманд бўладилар. Одоб - улуглар кўнглида ёшларга меҳр уйғотади ва у одобли ёшга бўлган муҳаббат кўнгда абадий қолади. Ёшларни кўзга улуг қилиб кўрсатадиган феъл-атвори одобдир, одоблиларнинг юриш-туришида ҳалқ-улугворлик кўради.*

Одоб кишилар тарафидан қилиниши мумкин бўлган ҳурматсизлик эшигини бекитади ва одамни ҳазил-мазахдан сақлайди. Одоб – одам табиатида инсонийлик баҳш этади ва киши мизожига одамийлик манзилида ором беради.

Одобдан кичикларга шунчалик фойда етадиган бўлса, катталарга нечоғлиқ эканини тасаввур қилинг. Одоб ва тавозеъ – меҳр-муҳаббатнинг зеб-зийнатидир. Одобсизлик – дўстликка путур етказади. Одоб ва тавозеъ дўстлик ойнасига жило беради ва орага ёруғлик бағишлайди».

«Одобли инсон барча одамларнинг яхшисидир ва барча халқлар учун ёқимлидир. У мансабдор кишилардан гўзалроқ ва бадавлат одамлардан

хурматлироқдир. Одамни одам ўз тенгдошлари орасида ҳам таҳсинга лойиқ, ҳеч қандай эҳсон бермай каттадан - кичик, ҳаммани шод қилади: ҳеч қанақа ҳадя қилмай, кишиларнинг гамини тарқатади»¹.

«Одоб – яхши ахлоққа, сўзда, амалда ҳам бошқаларнинг мақтовига сазовор бўлиш, ўзини уятга қолишдан сақлайдиган хусусият каби фазилатларни ўз ичига олади. Араб тилида «Адаб» сўзи чақирмоқ маъносида бўлиб, кишиларни яхшиликка чақигани ва ёмонликдан қайтаргани учун шу хислатни «одоб» деб атаганлар».²

Хулқ – оила, жамоа, маҳалла-куй миқёсида аҳамиятли бўлган, аммо жамият ва инсоният ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатмайдиган ёқимли инсоний ҳатти-ҳаракатлардир.

Ахлоқ эса – жамият, замон, инсоният тарихи учун намуна бўла оладиган ижобий ҳатти-ҳаракатлар йиғиндисиدير. Ахлоқ ҳам ижтимоий онг шаклларида бири сифатида кишиларнинг жамиятдаги ҳатти-ҳаракатлари, юриш-туришлари, яшаш нормалари, принциплари, қоидалари, шунингдек, уларни ўзаро бир-бирларига ҳамда ижтимоий бирлашмаларига бўлган муносабатларини ифодалайди. Ахлоқ жамият тараққиётининг илк босқичида пайдо бўлган. Унинг пайдо бўлишида кишиларнинг меҳнат фаолиятлари, иқтисодий муносабатлари ҳал қилувчи роль ўйнайди. Инсон ҳаётидан, моддий ҳаёт шароитларидан ажралиб юзага келган ахлоқ бўлмайди. Ахлоқ жамиятда кишиларнинг ҳатти-ҳаракатларини, хулқ-атворларини тартибга солувчи эҳтиёжлар мавжуд бўлганлиги учун келиб чиқади.

Ахлоқ ва ахлоқий муносабатлар котиб қолган эмас, улар доимо ўзгариб туради. Кишиларнинг ҳаёт шароитлари, моддий шароитлари, улар яшаб турган ижтимоий тузум ўзгариши билан ахлоқ ва ахлоқий тушунчалар ҳам ўзгариб, такомиллашиб боради.

¹ Алешер Навоий. «Маҳбуб ул-қулуб». Тошкент., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. 48-бет.

² Имом Исмоил ал-Бухорий. «Ал-адаб ал-муфрал» (Адаб дурдоналари). Тошкент. «Ўзбекистон», 1990. 45 бет.

Ҳар учала ҳодиса ва уларнинг зидди нисбийликка эга (Одоб - одобсиз, хулқ - беҳулқ, ахлоқ - ахлоқсиз).

Прокурорнинг ахлоқсизлиги даражаси билан ўз якка ҳукмронлигини йўлида миллионлаб бегуноҳ инсонларни ўлимга маҳкум этган В.И.Ленин. И.В.Сталин. Гитлер. Пол Пот, Бин Ладен, сингари шахслар орасида фарқ бор. Агар прокурорнинг ахлоқсизлиги бир миллат ёки мамлакат учун зарар қилса, тоталитар тузум ҳукмдорлари ҳатти-ҳаракатлари умумбашарий миқёсдаги фожеаларга олиб келади.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш жонзки, ахлоқий тарбия натижасида одоблилик – хушхулқликка, хушхулқлилик – юксак ахлоқийликка айлангани каби, ахлоқий тарбия йўлга қўйилмаган жойда муайян шахс, вақти келиб, одобсизликдан – бадхулқлиликка, бадхулқлиликдан – ахлоқсизликка ўтиши мумкин.

Бизнинг юртда жамият бахт саодати йўлида ҳалол меҳнат қилиши, ижтимоий ва шахсий ҳаётида ҳалоллик, ростгўйлик, ахлоқий поклик, оддийлик ва камтаринлик зарур бурчини ўташ лозим.

Ахлоқшунослик қадимда физика ва метафизика билан биргаликда фалсафанинг узвий учинчи қисми ҳисобланар эди. Аристотелдан кейин алоҳида фалсафий йўналишдаги мақомини олди. Бу фикрни қўйидагича талқин этиш мумкин.

Ахлоқшунослик ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этади ва амалиётда инсонни эзгулик орқали ҳақиқатга олиб боришга хизмат қилади. Шу бонс уни ахлоқ фалсафаси ёхуд эзгулик фалсафаси деб аташ мумкин.

Фалсафий фан сифатида уч йўналишда иш олиб боради, яъни ахлоқий тафаккур тараққиётини ўрганар экан, у ахлоқни баён қилади, у ахлоқни тушунтиради, ахлоқни ўргатади. Шунга кўра, у тажрибавий – баёний, фалсафий – назарий ва расмана меъёрий табиатга эгадир. *Қадимгилар уни амалий фалсафа деб атаганлар.* У инсоният ўз тажрибаси орқали эришган донишмандлик намуналарини ҳикматлар, нақллар, матал-мақоллар тарзида

баён этади, кишиларни ахлоқий қонун-қоидаларига ўргатади, уларга ахлоқнинг моҳиятини тушунтиради ва фалсафий хулосалар чиқаришга ёрдам беради. Ахлоқшунослик фанида Афлотун (Платон), Аристотель (Арасту), Эпикур, Цицерон Марк Туллий, Сенека, Аврелей Августин, Муҳаммад ал Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Хамид Муҳаммад Ал Ғаззолий, Барух Спиноза, Иммануил Кант, Фридрих Гегел, Фейербах, Фридрих Вильгельям Нитцше сингари буюк файласуфлар яратган ахлоқ назариясига доир таълимотлар билан биргаликда «Патанжали», Ҳинд халқинининг «Қалила ва Димна», «Панчататра», Кайковуснинг «Қобуснома», Саъдийнинг «Гулистон», Жомийнинг «Баҳористон», Ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг «Махбуб ул-қулуб», Лорашконинг «Ҳикматлар», Муҳаммад Шариф Гулханийнинг «Зарбулмасал» каби амалий ахлоққа бағишланган асарлари ҳам ўз мустақкам ўринга эгадир. Ахлоқшуносликнинг бошқа фанлардан фарқи ҳам ўзига хослиги ундаги назария билан амалиётнинг биргаликда келишидир.

Ахлоқшунослик бошқа ижтимоий-фалсафий фанлар билан ўзаро алоқадорликда ривожланиб келмоқда. Унинг нафосатшунослик (эстетика) билан алоқаси қадимий ва ўзига хос хусусиятга эга. Инсоннинг ҳар бир ҳатти-ҳаракати ва нияти ҳам ахлоқийликка, ҳам нафосатга тегишли бўлади, яъни ижобий фаолият ҳам эзгулик (ички гўзаллик) ҳам нафосат (ташқи гўзаллик) хусусиятларини ўз ичига олади. Шу боисдан Сукрот (Сократ), Афлотун (Платон), Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино каби файласуфлар ҳам жуда кўп ҳолларда ахлоқийликни ички гўзаллик, нафосатни ташқи гўзаллик тарзида талқин этганлар. Бундан ташқари, санъат нафосатшуносликнинг асосий талқиқот манбаи ҳисобланади. Ҳар бир санъат асарида эса ахлоқнинг долзарб муаммолари кўтарилади ва санъаткор доимо ўзи яшаётган замонда эришилган энг юксак ахлоқий даражани бадиий кифоалар орқали бевосита акс эттиради. Демак, нафосатшуносликни ўрганаётган ҳар бир асар айни пайтда, маълум маънода, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади.

Ахлоқшуносликнинг диншунослик билан алоқаси шундан иборатки, ҳар иккала фан ҳам бир хил муаммо – ақлоқий мезон муаммосини ҳал этишга қаратилган. Чунки умумжаҳон динлар вужудга келганига қадар мавжуд бўлган маълум урф-одатлар ва қадриятлар муайян диний қонун-қонидарларга, муқаддас диний китобларга катта таъсир кўрсатган. Яҳудийларнинг «Таврот» китоби, Христианларнинг «Инжил» китоби, Ислом динининг «Қуръони Карим» китоби алоҳида аҳамият касб этади. Айни пайтда, динлар ҳам ахлоққа ана шундай таъсир ўтказганлар.

Чунончи, Ислом динини оладиган бўлсак, Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, Муҳаммад ал-Бухорийни «Ал-Адаб ал-Муфрад» муайян фатволардаги мезонлар ҳамда талаблар мусулмон Шарқи миллатлари ахлоқий даражасининг шаклланишида катта аҳамият касб этган. Комил инсон муаммоси ҳар иккала фан учун умумий ҳисобланади. Фарқ шундаки, ахлоқшунослик бу муаммога замонавий тарбия нуқтан назаридан ёндошади. *«... Шу маънода, халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган бўлсак, бошқаларга ҳеч ўхшамайдиган, минг йиллар давомида шаклланган, нафақат ўзаро муомила, балки ҳаётимизнинг узвий бир қисми сифатида намоён бўладиган бир қатор ўзига хос хусусиятларни кўрамиз.*

Мисол учун, тилимиздаги меҳр-оқибат, меҳр-муҳаббат, меҳр-шавқат, қадр-қиммат деган, бир-бирини чуқур маъно-мазмун билан бойитадиган ва тўлдирадиган ибораларни олайлик. Қанчалик галати туюлмасин, бу ибораларни бошқа тилларга айнан таржима қилишнинг ўзи мушкул бир муаммо.

Шуни айтиш лозимки, бу тушунчалар кимгадир ёқадиган сўзлар эмас. Бундай тушунчалар асрлар мобайнида эл-юртимизнинг дунёқараши, маънавий ҳаётнинг негизи сифатида вужудга келган, онгу шууримиздан чуқур жой олган буюк қадриятларнинг амалий ифодасидир.

Масалан, эзгу одатимизга айланиб кетган меҳр-оқибат тушунчасини оладиган бўлсак, унинг жуда тегин тарихий, миллий,

диний илдишларини кўриш мумкин. Бу аввало инсоннинг инсон билан, кўшинининг кўшни билан, қариндошнинг қариндоши, оиланинг оила билан, энг муҳим, шахснинг жамият билан уйғун бўлиб яшашини, мусофирларга саховат кўрсатиш, сидқидилдан, бегараз ёрдам беришини англатади ва бундай хусусият халқимизнинг маънавий оламига сингиб кетганини ҳеч ким инкор эта олмайди».¹

«Нақл қилурларким, бир подшоҳ маслаҳат учун ёнига тўрт олимни чақириб дебди: «Ҳар бирингиз шундай бир ҳикматли сўз айтингки, у тарбиянинг асоси бўлсин». Биринчиси айтибди: «Доншуманд одамларга ярамадиган нарса сўзламасликдир». Иккинчиси: «Дунёда энг фойдали нарса шуки, инсон ўз ақли билан маслаҳатлашмасдан сўз бошламасин», - дебди, учинчиси айтибди: «Инсон учун энг хайрли нарса ўйламасдан сўзламасликдир». Тўртинчиси деди: «Инсон учун энг тилчи шуки, у ўзини толе ихтиёрига топширсин»².

Ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунослик билан алоқаси узок тарихга эга. Кўп ҳолларда ахлоқ меъёрлари билан ҳуқуқ меъёрлари моҳиятан ва мазмунан бир хил бўлади.

Шунга кўра, ахлоқни жамоатчилик асосидаги ҳуқуқ, ҳуқуқни эса қонунийлик деб қабул қиламиз. Дейдиларки, бир кун Хитой, Ҳинд, Эрон ва Рум шоҳлари бир ерга йиғилиб: «Ҳар биримиз шундай бир сўз айттайликки, дунё тургунча турсин», - деб шартлашибди. Хитой шоҳи дебди: «Мен айтган сўзимни қайтариб олишдан кўра, айтмаган сўзни оғиздан чиқармасликка ҳаракат қиламан». Ҳинд шоҳи дебди: «Мен ўз фойдасини кўзлаб айтган сўзи зарар берган ва ўзини ҳалок қилган одамга хайрон қоламан». Эрон шоҳи дебди: «Оғзимдан чиқмаган сўзим – кулимдир, айтганим эса хожа». Рум шоҳи дебди: «Мен айтмаган сўзимдан ҳеч вақт пушаймон бўлмаганман, айтганимдан эса тез-тез пушаймон бўламан. Шоҳларнинг индамаслиги фойдасиз ва бемаъни

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент. «Маънавият», 2008. 8 бет.

² Тоҳир Малик. Одамийлик мулки, Тошкент «Шарк» нашриёти., 2008 йй.

сухбатлардан кўра яхшидир. Инсон ҳар нарсадан кўпроқ ўз тили туфайли балога йўлиқади».¹

«... 1998 йили ўн кунча Германияда сафарда бўлдик. Мақсад «журналистик разведка» бўлгани учунми, улардаги тартиб-қонданинг бир-икки жиҳати қаттиқ ёдда қолган.

Бонн шаҳрининг топ-тоза йўлкаси бўйлаб кетаяпмиз. Ёнимиздаги йўлгага туташ кўм-кўк майсазор.

- Бахтингиз бор экан, - дейди таржимон биродаримиз. – Мана, кўёшли кун. Кўпинча сизга ўхшаган инсонлар олдида бир оз хижолат чекадиган ҳолатлар ҳам бўлади. Ўн етти ўн саккиз яшар бир қиз келадиди, бошдан оёқ кейимини ечади-ю ана шу майсасорга ётиб олади. Кейин оёқларини чалкаштириб, офтобда маза қилиб тобланади. Албатта, бу Германия учун ҳам унчалар одатий ҳол эмас. Кўчадан қанча одам ўтаяпти! Меҳмонлар дегандек... Полиция келади. Туринг, марҳамат қилиб, лоақал, авратни ёпадиган кийимингизни кийиб олинг, дейди. Қиз нима дейди денг: қайси қонуннинг қайси моддасида Германия фуқароси ўз мамлакатининг майсазориди ётиб, офтоб нуридан баҳра олиши мумкин эмас, деб ёзиб қўйилган. Шунини кўрсатсангиз, туриб кийимини кияман. Бўлмаса, инсоний ҳуқуқларимни камситганингиз учун устингиздан арз қилмасимдан бурун туёгингизни шиқиллатиб қолинг!..»²

Шунга кўра, ахлоқни жамоатчилик асосидаги ҳуқуқ, ҳуқуқни эса қонунийлаштирилган ахлоқ деб аташ мумкин. Ахлоқшунослик билан ҳуқуқшуносликнинг тадқиқот объектлари кўп жиҳатдан ўхшаш, улар фақат ёндашув усули нуқтаи назаридан фарқ қилади, яъни ҳуқуқ меъёрларнинг бажарилиши, одатда, махсус адлия идоралардаги лавозимли кишилар орқали, мажбурий санкциялар воситасида йўлга қўйилади: ахлоқ меъёрлари эса умумий қабул қилинган миллий урф-одатлар, жамоатчилик фикри ёрдамида,

¹ Ўша асар.

² Султоналимурод Олим. «Уч буёқ мезон: қонун, мафкура ва маънавийт диалектутикаси», «Тафаккур», 3/2003.\ 10 бет.

алоҳида белгиланган кишилар томонидан эмас, балки, муайян ижтимоий гуруҳ, жамият томонидан амалга оширилади. Ҳуқуқшунослик касби учун муҳим бўлган амалий ахлоқ жиҳатларини ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунос одоби деб аталадиган махсус соҳаси тадқиқ қилади ва тавсия этади. «Шу боис бу соҳада юзаки, расмий ёндашувларга, пухта ўйланмаган ишларга йўл қўйиб бўлмайди. Мактаб, таълим-тарбия масаласи давлат ва жамият назоратида бўлиши Асосий қонунимизда белгилаб қўйилган»¹.

Ахлоқшунослик билан ҳуқуқшуносликнинг тадқиқот объектлари кўп жиҳатдан ўхшаш, улар фақат ёндашув усули нуқтан назаридан фарқ қилади, яъни ҳуқуқ меъёрларнинг бажарилиши, одатда, махсус адлия идоралардаги лавозимли кишилар орқали, мажбурий санкциялар воситасида йўлга қўйилади: ахлоқ меъёрлари эса умумий қабул қилинган миллий урф-одатлар, жамоатчилик фикри ёрдамда, алоҳида белгиланган кишилар томонидан эмас, балки, муайян ижтимоий гуруҳ, жамият томонидан амалга оширилади. Ҳуқуқшунослик касби учун муҳим бўлган амалий ахлоқ жиҳатларини ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунос одоби деб аталадиган махсус соҳаси тадқиқ қилади ва тавсия этади.

Ахлоқшунослик педогогика фани билан чамбарчас алоқададир. Педагогикадаги шахсни шакллантириш, тарбиялаш, таълим бериш жараёнларини панд-насихатларсиз, одобнома дарсларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис ахлоқшунослик ўзининг назарий ва амалий жиҳатлари билан педагогиканинг асоси ҳисобланади. Маориф тизимидаги таълим-тарбия ўзини ҳар бир қадамида ахлоқий тарбия сифатида намоён қилади. Абдулла Авлоний ёзган эканлар: «...*Боланинг саломати ва саодати учун яхши тарбия қилмак – танани пок тутмак, ёш вақтидан маслақини тузатмак, яхши хулқларини ўргатмак, ёмон хулқларидан сақлаб ўсдурмакдир. Тарбия қилувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касаллигини даво қилгани каби тарбияни боланинг*

¹ Каримов И.А. Юқсак маънавият – енгизмас куч. Тошкент., «Маънавият». 2008. 61 бет.

вужудидаги жаҳл марказига «яхши хулқ» деган давони ичидан, «поклик» деган давони устидан бериб, катта қилмак лозимдур...»

Қадимдаёқ ахлоқшуносликнинг руҳшунослик (психология) билан алоқаси алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Бу иккала фан кишилар ҳатти-ҳаракати, феъл - атвори ва майл истакларини ўрганади. Лекин бу ўрганиш икки хил нуқтаи назардан олиб борилади. Руҳшунослик у ёки бу ҳатти-ҳаракат, феъл - атвор, сабабий асос (мотив)ларнинг руҳий табиати ва шаклланиш шарт - шароитларини очиб беради, ахлоқшунослик руҳшунослик ўрганаётган ҳодисаларнинг ахлоқий аҳамиятини тушунтириб беради.

Ахлоқшуносликнинг ижтимоийшунослик (социология) билан алоқаси ўзига хос ўрин тутади. Ахлоқшунослик ҳам социология ҳам инсон фаолиятини бошқаришнинг ижтимоий мурувватларидан бўлмиш ахлоқни ўрганади. Аммо ахлоқшуносликнинг доираси бу борада кенг ва муҳимдир. Социология инсонларнинг оммавий ҳатти-ҳаракати ва уларнинг қонуниятларини фақат муайян ижтимоий тузум доирасидагина ўрганади. Ахлоқшунослик эса, ўз моҳиятига кўра, муайян ижтимоий тузум ёки давр доирасидан чиқиб, инсон ахлоқининг юксак ютути сифатида келгуси даврлар учун ҳам тарихий ва ахлоқий аҳамият касб этган шахсий, ҳатти-ҳаракатларни ҳамда уларнинг сабабий асосларини ўрганиб келади.

Ахлоқшуносликнинг сиёсатшунослик билан алоқаси, ўзига хос ва мураккабдир. Чунки сиёсий кураш қарама-қарши ахлоқий қондалар ва талаблар курашини тақоза этади. Шахсий интилишлар билан давлат ва жамият манфаатларининг мослиги, мақсадлар ва воситаларнинг пок ва нопоклиги муаммолари ўртага чиқади. Аслида сиёсат қай даражада ахлоқийлик касб этса, шунчалик у оқилона бўлади. Ҳозирги кунда ахлоқшунослик ҳам, сиёсатшунослик ҳам жиддий тадқиқ этадиган энг муҳим умумий қондалардан биридир. Шунингдек, раҳбарлик одоби, этикет сингари ахлоқшуносликнинг муомала маданиятига кирувчи махсус соҳалари ҳам сиёсатшунослик билан чамбарчас боғлиқдир.

Кейинги пайтларда ахлоқшуносликнинг экология билан алоқаси тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Тарихан ахлоқшунослик кўпроқ инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият олиндаги мажбуриятларини таҳлил этиш билан шуғулланган, унинг табиат билан муносабати диққат марказидан четда қолиб келган. Кейинги даврларда табиатга нисбатан тор манфаатпарастлик доирасидаги ёндашувлар оқибатида пайдо бўлган экологик бухрон манзарани ўзгартирди.

Дархақиқат, инсоният ўз вақтида табиат қонунларига ахлоқийлик ва маънавийли ёндошганида эди, тоза ичимлик суви йилдан-йилга тақчиллашиб бормас эди. Биргина XX аср бошида 2 миллиард киши тоза ичимлик суви етмаслигидан азият чеккан бўлса, бу кўрсаткич 2025 йилга бориб 5 миллиардни ташкил этиши мутахассислар томонидан аниқланган.

Инсониятнинг биологик тур сифатида яшашига бевосита хавф-хатарлар мавжуд. Ялли ядро уруши камайган бўлса-да экологик тинчлик, биологик бузилишлар ҳамон сақланмоқда. Экологик таҳдид ҳам кўлами жихатидан уруш хавфидан кам эмас.

Ер юзининг тўртдан уч қисмини эгаллаган океанлар гидросферанинг 97 % ташкил этади. Муз ҳолида бўлган чучук сув захирасининг тахминан 2 % океанлар ҳиссасига тўғри келади. Океанларнинг сув захираси сайёрамиз иқлимини белгилаб беради, атмосферада ёғингарчиликка сабаб бўлади. Қолаверса, сайёрамизда кислороднинг ярмидан кўпини океанлар таъминлайди. Ҳозирга қадар дунё океанларида 75 та кимёвий элемент аниқланган. Улар орасида энг кўп тарқалгани уран, калий, бром, ва магнийдир.

Бирок сўнгги йилларда дунё океанлари экологиясига жиддий зарар етказилмоқда. Ядро қуроллари сиқови, атом электр станцияларидан чиқаётган радиактив чиқиндилар ҳамда нефть ташувчи танкерларнинг ҳалокатлари денгиз ва океан сувининг ифлосланишига сабаб бўлмоқда. Океанларга йилига 320 тонна темир, 6 миллион тонна фосфор, 200 минг

тонна кўргошин, 1 мил. тонна рух, 5 минг тоннадан зиёд симоб ва бошқа хавфли кимёвий моддалар тўкилмоқда.

Атлантика океани Шимолий муз океанига йилига 2 минг тоннагача нефть углеводлари қўшилаётгани маълум. Бу эса кислота микдорининг ошишига олиб келиши мумкин. Олимлар музликларнинг нефть маҳсулотлари ва бошқа кимёвий моддалар таъсирида ифлосланиши уларнинг эриш жараёнини янада тезлаштиришини исботлади.

Қизиғи Атлантика ва Шимолий муз океани юзасини нефть билан тўлиқ қоплаши учун 15 миллион тонна Углеводород хомашёси kifоя қилар экан. 1 тонна нефть денгизнинг 12 квадрат километр майдонига моддий зарар етказса, бор-йўги 1 лётр нефть 400 минг лётр денгиз сувини кислорадан махрум қилади. Бу денгиз экологиясига жиддий хавф солиб, кўплаб денгиз жониворларига жиддий хавф солиб кирилиб кетишига сабаб бўлади.

Бир неча йил муқаддам Буюк Британиянинг «Бритиш Петролюм» нефть-газ компанияси ижарага олган Мексика кўрфазидаги «Дипвоте Хоризон» нефть платформасида юзага келган кучли портлаш оқибатида бир неча миллион баррель нефть кўрфази сувига тўкилганлиги ва океanning жиддий ифлосланишига сабаб бўлган. Нефть халокати билан боғлиқ яна бир ҳолат 2011 йилда юз берган. Ўшанда узунлиги 235 метр келадиган Либериянинг «Рено» нефть ташувчи танкери янги Зеландия яқинидаги оролга келиб урилиш натижасида 300 тонна нефть Тинч океанига тўкилиб кетади. Оқибатда бу ердаги минглаб қушлар ва денгиз жониворлари экологик халокат қурбонига айланди.

Ривожланган мамлакатлар саноат корхоналарида синтетик ювиш воситалари, хусусан, детергентлардан фойдаланиш оммавий тус олган эди. Детергентлардан кенг фойдаланиш ҳам денгиз ва океанлар экологиясига жиддий хавф солади. Буни яхши англаган айрим давлатлар, хусусан, Германия детергентларнинг экологик хавфсиз турларини ишлаб чиқариш ҳисобига унинг денгиз ва океанларга таъсирини камайитиришга бироз эришди.

Аслида кимёвий дорилардан зараркунанда хашоратлар ва кемирувчи хайвонларга қарши курашишда фойдаланилади. Улар кишлок хўжалиги ривожланган туманларда ҳосил бўлган оқава сувлар воситасида денгизга чиқарилмоқда. Бундан ташқари, дунё миқёсида ишлаб чиқарилаётган симобнинггина 50 % яъни 5 минг тоннаси турли йўллар билан океанларга келиб қўшилаётир.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига қараганда, Ўрта Ер денгизига яқин-яқингача йилига 12 миллион тоннагача органик чиқинди ташланган. Шундан 1 миллион тонна Азот, 360 тонна Фосфор, 21 тонна Рух, 2,4 тоннаси турли радиактив моддалардир.

Ўрта Ер денгизи соҳилларидаги 18 давлат денгизни муҳофаза қилиш тўғрисидаги шартномани имзолагандан сўнг бу нохуш ҳолатга чек қўйилди.

Италия ва Франция ҳудуди уларга тегишли Ўрта Ер денгизи соҳилларига ҳар йили 90 миллиондан зиёд сайёҳ ташриф буюради. Улар денгиз сувига тонналаб пластмасса идишлар, шишалар, ликопчалар ҳамда бошқа маиший буюмларни ташлаб юборишади. Яқин-яқингача Барселона, Марсел, Генуя, Неаполь, Пирей ва Истамбул қирғоқлари чиқиндилар, пластмасса идишлар, резина шиналар ҳисобига тўлиб кетиши натижасида кемаларнинг денгиз портларига қириб-чиқишида бир қатор муаммолар юзага келганди. Европадаги Реция ва Темза дарёлари ҳам денгиз сувининг ифлосланишига сабаб бўлмоқда. Германия, Франция, Нидерландия, Швейцария, Лексумберк дарёси ҳудудидан оқиб ўтувчи Рейн дарёсига йилига юз минг лётргача захарланган сув тўкиб юборилади. Дарёнинг ифлосланишига боғлиқ нохуш ҳолатни атрофлича таҳлил қилган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти комиссияси дарёдан фақат кемалар қатнови учун фойдаланишга рухсат берди. Маълум қилинишича, дарё суви шу даражада ифлосланганки, у билан хатто боғ ва томорқа экинларини суғориш ҳам мумкин эмас. Лондон аҳолиси Темза дарёсига йилига 5,5 миллион

тоннагача чиқинди ташлайди. Оқибатда, дарё сувида кислород миқдори кескин камайган.

Шуни тан олиш керакки, Ғарбий Европа, АҚШ, Япония ва Австралиядаги атом электростанциялари ва илмий тадқиқот марказларида тўпланаётган чиқиндилар дарё ва денгизлар, қолаверса, океанларга чиқариб юборилаётир. Ҳар йили океанларда овландиган балиқдан уч баравар кўп миқдорда чиқинди чиқарилаётган бўлиб, уларнинг аксарияти нефть маҳсулотлари ташкил этмоқда. Биргина пластмасса маҳсулотлари чиқиндилари 1 миллионгача денгиз қўшлари, 100 мингдан ортик балиқни нобуд бўлишига олиб келишини, унинг оқибатларини кўламини тасаввур қилиш кийин эмас. Бирлашган Миллатлар Ташкилотларнинг маълумотларига караганда, бутун дунё океанининг ҳар квадрат километрга 17,7 минг тона пластик чиқинди тўғри келмоқда...

Эндиликда глобал экологик муаммолар кўпроқ одамларнинг ижтимоий-ахлоқий нуқтаи-назарларига боғлиқ экани маълум бўлиб қолди. Ҳозирги кундаги экологик муаммоларни ҳал этиш ахлоқшуносликка бориб тақалади. XXI асрда экологик ахлоқшунослик деган махсус соҳа ҳам юзага келади. Лекин, бу – ахлоқшунослик экологияни тўлик ўз ичига олади, деган сўз эмас. Чунки бунда ахлоқий баҳолаш ва бошқариш объекти сифатида табиатнинг ўзи эмас, балки одамнинг табиатга бўлган муносабати майдонга чиқади.

Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек: «Аслини олганда, ахлоқ – маънавиятнинг ўзаги». «Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, хушмуомилаликдангина иборат эмас. Ахлоқ – бу, аввало, нисоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳаллолик дегани»,¹ - деган фикрларини айтган эди. Бу фикрлар, бир томондан, эски тузумдан қолган ахлоқсизлик кўринишларига лоқайд қаровчиларни ва ахлоқшуносликка енгил-елпи, иккинчи даражали фан сифатида тушунувчиларга адолатли зарба бўлса,

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент. «Маънавият». 2008. 8 бет.

иккинчи томондан, ахлоқнинг янги жамиятимиздаги улкан мавқеини ҳамда ахлоқшуносликнинг жиддий назарий тадқиқотларга суяниши кераклигини таъкидлайди. Зеро, ҳозирги шароитда тоталитар тузум таъқиқи ёки таъқибига учраган миллий ва умуминсоний ахлоқий қадриятлар ҳамда қадимий урф-одатларимиз, анъаналаримиз янги замон маънавий қадриятларини яратишда асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ана шу янглиш жараёнида ахлоқшуносликнинг ўз ўрни борлигини ҳаммамизга маълум. Унинг олдида янги демократик ва ҳуқуқий давлат барпо этишга киришган мамлакатимиз фуқароларининг, айниқса, ёшларнинг ахлоқий даражасига маъсуллик ва ҳар томонлама камол топган замон кишиси тарбиясини назарий асослашдек улкан вазифалар турибди. Уларда фақат қадимий ҳар доим замонавий бўлиб келган ахлоққа янгича ёндошувлар асосдагина амалга оширса бўлади. Айни пайтда, уларда ахлоқшунослик фани олдида турган вазифаларнинг бир қисми, миллий ахлоқшунослик вазифалари деб аташ мумкин. Ахлоқшунослик фанининг ҳозирги кунда умумжаҳон глобал муммоларни ҳал қилишдек, муҳим вазифаси ҳам борки, у ҳақда алоҳида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Улардан бири, энг муҳими сайёрамизда «этносфера» ахлоқий муҳит яратиш билан боғлиқ.

Маълумки, юзлаб асрлар мобайнида инсон кичик биологик олам сифатида катта биологик олам ичида, унинг бир парчаси, жонли организмлар подшоси, оқил ва ҳукмрон қисми сифатида яшаб келди. XIX асрнинг охиридан бошлаб, айниқса, XXI асрда у ўз тафаккур қуввати билан, илмий-техникавий инкилоблар тufайли ана шу биосфера ичида ноосферани-техникавий муҳитни яратади. Мана, ҳозирги кунда, эрталабдан кечгача биз ўз техникавий кашфиётларимиз ичида яшаймиз, еймиз, ичамиз, юрамиз, ухлаймиз. Уларсиз ҳаётимизни тасаввур қила олмаймиз. Булар метро, автобус, телевизор, радио, телефон, эскалатор, плейер, электрон асбоблар, заводлар, лифт, компьютер, поезд, самолёт, теплаход, газ плиталари, кимёвий дори-дармонлар ва ҳ.к. Бугун видео телефонда гаплашар эканмиз, юзлаб чақирим наридаги суҳбатдошимизни кўриш ва у билан гаплашиш учун от-

арава ёки пиёда борадиган бўлсак, неча кунлаб йўл босишимиз кераклиги хақида ўйлаб ўтирмаймиз, тўғрироғи бу эса эсимизга ҳам келмайди. Чунки техника билан яшаш муҳитимизга айланиб қолган.

Фақат бугина эмас, инсон эндиликда ўзи яшаётган бутун бошли сайёрага таъсир кўрсата бошлайди. Ер тарихида инсон биринчи марта улкан геологик куч билан майдонга чиқди. Инсоний тафаккур биосферадаги ўзгаришларнинг асосий сабабчисига айланади. В.И. Вернадский шундай деган эди: «Бутун геологик давр мобайнида яратилган, ўз мувозанатларида барқарорлашган биосфера инсон илмий тафаккури босими остида тобора кучлироқ ва теранроқ ўзгаришга киришди... Ҳозир биз биосферадаги янги геологик эволюцион ўзгаришларни бошдан кечираяпмиз. Биз неосферага кириб бораёпмиз». Аммо неосфера фақат ижобий эмас, балки салбий ҳодиса сифатида ҳам намоён бўлмода. Атом, водород, нейтрон бомбаларининг кашф этилиши ядро қаллакли баллистик ракеталарнинг яратилиши ана шундай салбий ҳодисалардандир. Ҳозирги кунда тирик организмларнинг, ўсимликларнинг, ҳайвонларнинг кўпгина турлари жисман йўқ бўлиб кетиш арафасида турибди. Айниқса жой тополмай, океанда, кемаларда сузиб юрган радиоктив чиқиндилар ёки уларнинг кимсасиз гўзал оролларга кўмиб ташланиши, кислота ёмғирларининг кўпайиб бориши сингари ҳодисалардан бағоят хатарлидир. Афсуски, инсон кўра-била туриб, ўзи ўтирган шохга болта уришни тўхтатмаётир. Бу муаммоларнинг ҳал этилиши фақат атроф-муҳитни кимёвий заҳардан экологик тозалашнигина эмас, балки, энг аввало, глобал маънода, XXI аср кишиси онгини технократия заҳаридан тозалашни тақоза этади. Яъни, улар инсоният олдида эндиликда экологик ҳодиса эмас, балки том маънодаги ахлоқий муаммолар сифатида кўндаланг бўлиб турибди.

Юқорида айтилганлардан чиқадиган хулоса битта: келажакда инсон ўзини ва ўз сайёрасини ҳалокатдан қутқараман деса - XXI асрдан бошлаб этосфера даврига ўтиши керак: ахлоқийлик ҳар биримиз учун ҳар қадамда

бугунги техникавий муҳит каби заруратга айлангандагина бунга эришиш мумкин. Бунда ахлоқшунослик фанининг ўрни ниҳоятда бекиёсдир.

Яна бир муаммо бу – биологик ахлоқшунослик муаммосидир. Мазкур ҳодиса сўнгги бир неча ўн йиллик ичида соф табобат муаммосидан тўлақонли ахлоқий муаммога айланди: эндиликда, бировнинг муайян аъзосини бошқа беморга жарроҳлик операцияси йўли билан ўтказиш орқали киши ҳаётини сақлаб қолиш аҳолюқий нуқтаи назардан қандай баҳоланади, деган савол кун тартибида долзарб бўлиб турибди.

Чунки, табобат борасидаги сўнгги тадқиқотлар инсон ўлими бир лаҳзада рўй бермаслигини, юрак уруши ва нафас олиши тўхтаганда ҳам, мия ўлмас – инсонни ўлди дейиш мумкин эмаслигини исботлаб берди. Дастлаб мия қобиги, ундан кейин мия танаси ҳалок бўлади. Шундан кейингина инсонни ўлган дейиш мумкин эмаслигини тажрибада аниқланган. Токи мия ўлмас экан, кўпгина ички аъзоларнинг янги табобат техникаси воситаси сифатида ишлашда давом этишини таъминлаш ва шу орқали анча муддатгача инсонда тирикликнинг минимал даражасини сақлаб туриш мумкин. Юракнинг ёки буйракнинг кўчириб ўтказилиши ҳали ўлмаган одамнинг минимал тирикликка бўлган ҳуқуқини поймол қилишдир. Бунинг устига, америкалик кардиохирург Пол Пэрсон ўз тажрибаларига асосланиб, «юрак кўчириб ўтказилганда руҳ ҳам кўчиб ўтади», - деган фикрни билдиради. Чунки, 19 яшар қизнинг юрагини 40 яшар эркакка ўтказилганда, йигитнинг феъл-атворида жуда катта ўзгаришлар рўй берган. Ёки 20 яшар қизнинг юраги ва ўпкаси 36 яшар аёлга ўтказилганда ҳам шунга ўхшаш ўзгаришлар юзага келган, ҳаттоки қулишигача ўзгариб кетган. Ахлоқий нуқтаи назардан бунга қандай изоҳлаш мумкин? Бунга сиз қандай қарайсиз ҳурматли талабалар?

2- Мавзу АХЛОҚШУНОСЛИКНИНГ АСОСИЙ МЕЗОНИЙ ТУШУНЧАЛАРИ, АХЛОҚИЙ КАТЕГОРИЯЛАР

1. Ахлоқшунослик категорияларининг ўзига хос хусусиятлари.
2. Муҳаббат. Муҳаббатнинг турлари: Аллоҳга, Ватанга, миллатга, ота-онага, фарзандга, инсониятга, гўзаликка муҳаббат. Муҳаббат ва нафрат.
3. Эзгулик ва ёвузлик; яхшилик ва ёмонлик; адолат ва адолатсизлик категориялари.
4. Бурч ва масъулиятсизлик; виждон ва виждонсизлик; номус ва беномуслик; бахт ва бахтсизлик; ҳақиқатпарварлик ва ёлгончилик тушунчалари

Буюк файласуф Пифагор айтган экан, *«Одамлар! Энг аввало эзгу ахлоққа эга бўлишга ҳаракат қилинг, зеро ахлоқ қонуннинг асосидир»*¹. Келинг аввал биз ахлоқий ҳиссиётларни англаш учун маълум маънода фикрга эга бўлайлик. Буюк инглиз файласуфи Жон Локк, «Тушунчада нимаики бор экан, у бундан аввал ҳиссиётда мавжуд бўлган», - деб таъкидлайди. «Табият қонуни борасидаги тажрибалар» асарида эса у шундай деб ёзади: «Агар ҳиссиётдан ақлга нарсалар қиёфаси етказиб берилмаса, у ҳолда тафаккур учун ҳеч қандай материал берилмаган бўлади. Ақл билимини тараққий эттириш тош, ёғоч, қум ва ҳоказо қурилиш материалларисиз меъмор бино қуришда қанчалик иш қила олса, шундагина иш бажара билади».

XXI аср мутафаккирлари, руҳий таҳлил фалсафасидаги янги фрейдчилик оқимининг атоқли намоёндаларидан бири Карл Юнг шундай ёзади: *«Ҳарб кишиси руҳий (психологик) сўзини эшитганда, унинг учун «у шунчаки руҳий» тарзида жаранглайди. Унинг учун «психе» - қалб қандайдир, ачинарли даражада кичик, эътиборга нолойиқ, шахсий, субъектик нарса ҳисобланади. Шу сабабли «руҳ» (қалб) ўрнига «ақл»*

¹ 99 мумтоз файласуф. Ҳақиқат манзаралари. Тошкент., «Янги аср авлоди», 2011. 25 - бет.

сўзини ишлатишни маъкул кўради...» Дарҳақиқат «юрак ва ақл», «хиссиёт ва онг» баҳсида Ғарб, айниқса, бизнинг XXI асрда, сўзсиз, биринчиликни ақлга, онгга беради. Шу боис ахлоқшунослик нуктаи назаридан муҳаббат ҳақида гап кетса, уни хиссиёт, деб яна бунинг устига, таърифлаш кийин бўлган туйғу, деб атайдилар ва уни тушунча тарзида олиб қарашдан чўчийдилар. Муҳаббат айнан ахлоқий хиссиёт ва ахлоқшуносликнинг бош мезоний тушунчасидир.

Муҳаббат бош мезоний тушунча сифатада деярли барча асосий тушунчаларда тамойилларда ўз «хисса»сига эга. На эзгуликни, на яхшиликни, на ватанпарварликни, на инсонпарварликни муҳаббатсиз тасаввур этиб бўлмайди. Муҳаббат – инсонни ташқи ва бошқа олам билан боғловчи, уни ёлғизликдан олиб чиқадиган буюк куч. У – Оллоҳми, Ватанми, Ота-онами, ёрми - муҳаббат эгасига унданда гўзалроқ нарса йўқ. Айни пайтда бир объектни севган киши бошқа объектларни ҳам севмаслиги мумкин эмас. Айни пайтда бир объектни севган киши бошқа объектларни ҳам севмаслиги мумкин эмас. Дейлик ёрға бўлган ҳақиқий муҳаббат Ватанга инсониятга муҳаббатни инкор этмайди, аксинча, барқарор қилади.

Зеро, «ўз-ўзича» яқин «худбин» муҳаббатнинг бўлиши мумкин эмас. Инсон ўзи ўзгага айланганида, ўзгани ўзига айлантира олганида ҳақиқий муҳаббат эгаси ҳисобланади. Мана шу объект билан субъект орасидаги фаркнинг йўқолиши энг буюк, энг мукаммал лаззатдир. Қомил нашъа, қомил лаззатга фақат қомил инсонгина эриша олади. Демак, муҳаббат инсон ахлоқий ҳаётининг чўккиси, қомиллик белгисидир. Бутун дунёда гўзал ахлоққа эҳтиёж бор. Турли динлар, гуруҳлар, жамоалар ҳар хил йўллар орқали бу гўзалликка эришиш учун ҳаракат қиладилар, йўллар ахтардилар. Инсонларни қандай тарбиялашни Ислом яхши билади. Сўздан – маънога, шаклдан – руҳга, зоҳирдан – ботинга кириб боришни билади. Шу боис Ислом шаклга ҳам эътибор беради. Чунки шакллар амалда гўзал маънавиятни юзага келтиради. Масалан, салом берилиб-берилиб, ўзаро муҳаббатга, ўзаро биродарликка ташвиқ қилади.

«Эркак ва аёлнинг ишқи бир-бирини кўриш билан бошланади. Яъни, ташқи кўриниш бирламчи бўлади. Ташқи кўринишга маҳлиёлик ички оламдаги қусурлар юзини тўсади. Аллоҳга бўлган Ишқ бутунлай ўзгача: банда ҳали Аллоҳни кўрмай туриб унга ошиқ бўлади. Ҳар бир инсон ўзининг имкони даражасида ошиқ бўлади. Бирлари ўзларидаги нафсни енгишга куч топа олади, бирлари эса бу борада ожизлигича қолади. Бирларининг тоқати ярим йил ё ундан кўпроққа етади, бирларини сўнгги нафасигача Аллоҳ ишқи билан яшайди. Аллоҳга қул бўлмоқ завқини тоғиш бахтига эришади.

«Аллоҳга йўл иккитадир: хавосники (хосларники) ва авомники,» - дейдилар.

«Мусо алайҳиссалом яъловда бир чўпонга дуч келибдилар. Чўпон бутун вужуди билан Тангрига сизиниб, муножот қилиб дер эканким: «Эй Художон! Сен қаердасан? Кел, сочларингни тарайин, чориқларингни тикиб берайин, наинки ўз жоним, балки кўйларим, фарзандларим ҳам сенга фидо бўлсин. Қаердасан, бориб дастёринг бўлсам, сун-қаймоғим билан қорнингни тўйдирсам. Бошинг оғривса бошингни силасам, юз-кўлингдан ўпсам, оёқларингни уқаласам...»

Мусо алайҳиссалом бу муножотни эшитиб, чўпонни қойиб дедиларким: «Эй ахмоқ, бу гапларни айтиб, сен энди кофир бўлдинг. Худонинг чориги ҳам, тўни ҳам йўқ. У емайди, ичмайди. Уни ўзингга ўхшатма. У гўё Қуёш, сен эса бир чивин...»

Шуларни айтишлари билан Мусо пайгамбарга ваҳий келадиким: «Эй, Мусо! Нима қилдингки, бандамни мендан айирдинг. Кўй, айтаверсин. Сен бандаларингни Парвардигорга улаш учун юборилгансан, ажратиб ташлаш учун эмас. Биз ҳар бир одамга, ҳар бир элга ўз даражасида, ўз тилида муҳаббат изҳор этишига имкон бердик. Ҳиндларни ҳинд тилида, синдларни синд истилоҳида сўзлатдик...¹»

Аллоҳ билан банда ўртасидаги Ишқ ҳам ўзародир. Банданинг Аллоҳни ва унинг Расулини севиши – уларга итоат этиши, амрларини бажариш

¹ Тоҳир Малик. Одавийлик мулки. (Ахлоқ китоби). Тошкент, «Шарк» нашриёти., 2008. 63-64 бетлар.

демакдир. Аллоҳни бандасини севиши ва рози бўлиши, уни афв этиши демакдир.

...Аллоҳ севгисининг аломати Қуръон севгисидир. Қуръоннинг севгисини аломати Пайғамбар севгисидир. Пайғамбар севгисининг аломати унинг суннатига ва гўзал ахлоқига тобе бўлмоқдир. Суннатига тобе бўлишликнинг аломати охираат ҳаётини унутмасликдир. Охираат ҳаётнинг унутмасликнинг аломати дунёга хирс қўйишдан, ҳаром ва гайримашруъ даромад йиғишдан қочишликдир»¹

Шуни таъкидлаш лозимки, муҳаббат – олий туйғу. шу маънода у олий тушунча. Лекин уни тубан, қуйи нарса-ходисаларга нисбатан ҳам қўллаш ҳоллари учраб туради. Чунончи, Эрик Фромм сингари ғарблик мутафаккирлар, айрим рус файласуфлари муҳаббат тушунчасини ўликка (некрофил), мол-дунёга, пулга нисбатан қўлайдилар. Ҳақиқий муҳаббат эгалари ёшлар томонидан доимо ахлоқий идеал тарзида қабул қиланади: Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Ромео ва Жульетта, Отабек ва Кумуш ва ҳақозо.

Русларнинг улуғ ёзувчиси Лев Толстойнинг «Анна Каренина» деб номланган асари шундай сатрлар билан бошланади: «Бахтли оилаларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшайди, бахтсиз оилаларнинг эса ҳар бири ўзинча бахтсиздир»...

«Лев Толстой билан Абдулла Қодирийларнинг тасвирига караганда бу аёлларнинг иккови ҳам гоят гўзал, икковида ҳам муҳаббат бор, икковлари ҳам севги қурбони Ҳар икки асар ҳам лобарларнинг ўлимлари билан ниҳоясига етади. Лекин уларнинг муҳаббатлари ва оилага садоқатлари бир хилми? Анна – оилали жувон, бегона эркакни севади. Оқибатда ўзини ҳалок қилди. Унинг бир гуноҳи икки бўлди. Кумушбиби – маъсума аёл. У жуфти ҳалолига содик. Уни ҳатто кундошидан ҳам қизғанади. Балки ана шу қизганиши, рацкининг чегарасидан чикқани учун ўлим топгандир? Бу икки аёл ўлими сабабчилари – Аннанинг севгилиси (Эри эмас!) билан Кумушнинг

¹ Тоҳир Малик. «Одамийлик мулк»(Ахлоқ китоби) Тошкент, «Шарқ», 2008. 63-64- 80 бетлар.

кундоши – Зайнаб тақдирида қандай яқинлик бор? Ҳеч қандай! Кумуш-Зайнаблар тақдирини европаликлар ҳаётидан излаб тополмаймиз. Келинг, икки ўлгимга доир икки баёнга диққат қилайлик:

«... яқиндагина ҳаёт жўш уриб турган, энди эса казарма столида, ёту бегоналар кўзида Аннанинг жасади ибосиз бир равишда қонларга беланиб ётарди: соғ қолган чаккалари, гажакли боши, озир кокиллари орқага ташланган: гўзал чеҳрасида, ярим юмук қизғини лабларида ачинарли, тиниб қолган очиқ кўзларида ваҳимала бир ифода бор эди: бу ифода урушиб қолишганда Вронскийга «Шошманг, ҳали пушаймон бўласиз», деган ўша даҳшатли сўзни айтиб турганга ўхшарди...»¹

Бу баёндаги «Аннанинг жасади ибосиз бир равишда қонларга беланиб ётарди», деган тасвирга алоҳида қаратмоқ лозим. Муҳаббат деган баҳона билан оилага хиёнат қилган, ибосиз ҳаёт кечирган аёлнинг жасади ҳам бегоналар кўзи олдида ибосиз ҳолатда ётарди. Бу ҳам ибосиз ҳаёт учун берилган бир мукофат эмасми! Энди бу тасвирга диққатингизни тортамыз:

«... Ҳожи Кумушнинг бошига келиб ўлтурди. Отабек ва онаси оёқ устида эдилар. Кумушнинг кўзи юмук, сочлари юзи устида паришон эди. Ҳожи ўз кўли билан сочларини тузатиб Кумушнинг кўкимтил товланган юзини кўрди ва манглайини босди...

- Ойим... Ойим! – деди Ҳожи. Кумуш кўзини очиб, бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... кўзгалмоқчи бўлди.

- Кўзголманг, ойим... кўзгалманг!

Кумушнинг кўз ёшиси чаккасидан оқиб тушди...

Ҳожи ҳам ўзини тўхтатолмай, Кумушнинг ёшини артиб, бошини силади:

- Худо шифо берар, болам!

Кумуш жомга кўзгалди, Отабек келиб қўлтиқлади, Ҳожи ҳам унинг бошини тутди... Бу гул қусуқ қонга айланган эди, бурнидан бир неча томчи қон оқди... Қусуб ўтгач, кўзи ярқиллаб очилиб кетди ва теваразига

¹ Тоҳир Малик. Одавийлик мулки. Тошкент., «Шарқ» 2008., 159 бет.

*бетоқат қаранди: - Ойи... Дада...- сўнгра,- бегим, - деб ингранди...
Эрининг юзини юзига қўйди, уялгансимон кўзини юмди...»¹*

Абдулла Қодирий қаламларидан кўчган бу тасвирнинг ҳар бир нуқтасига диққат билан разм солайлик. Биз истаймизми, истамаймизми, оила масаласини англашда ғарб ва шарқ тушунчалари орасида кескин фарқлар борлигини тан олишга мажбурмиз.

Кумуш «эрининг юзини юзига қўйди, уялгансимон кўзини юмди...» Бу ҳолат оддий муҳаббат тасвири эмас, балки ўлими олдидан ҳам эрининг мартабасига риоя қилинишининг ифодасидир. «Ислолда инсонга сажда қилиш йўқ. Агар бўлганида, аёлларнинг эрларига сажда қилишларини буюрган бўлардим», мазмунли ҳадиснинг маъносида аёл киши эрига бутунлай итоат қилиши лозимлиги англашилади».²

Муҳаббат ҳам ахлоқшуносликдаги кўпгина тушунчалардек, «жуфтлик» хусусиятига эга, унинг зидди нафратдир. *«Нафрат (нетесис) –ҳасад ва ичиқоралик ўртасида туради. Ҳасад ҳам, бахиллик ҳам (иллат сифатида) қораланади. Ёмонликдан нафратланувчи одам эса мақталади. Нафрат бирор неъмат номуносиб одамга берилганидан норозилик, хафагарчиликдир... Ҳасадгўй одам эса, муносиб ёки номуносиб одам яхши яшаётганини кўрса ичи қуяверади. Ичиқора (бахил) эса бировларнинг бошига кулфат, бахтсизлик келса, хурсанд бўлади. Нафратланувчи одам бундайлардан узоқ, у омадли одамларга ҳасид ҳам қилмайди, биров бахтсизликка учраса қувонмайди»³*. Нафрат тушунчаси, албатта, муҳаббат сингари кенг камровли эмас. Аксинча, муҳаббат тарзида намоён бўлган объектдан четлашиш, ундан бегоналашишни такоза этади. Ҳазар, жўрканч хисси нафратнинг уларга нисбатан кундалик турмушидаги тор, «майда» кўринишидир. Нафратнинг уларга нисбатан «йирклиги» унинг ижтимоий ҳодиса сифатида намоён бўлишидир. Айни айтда, бу тушунча ғазабдан

¹ Тоҳир Малик. «Одамийлик мулки»(Ахлоқ китоби) Тошкент, «Шарқ», 2008. 150-151 бетлар.

² Тоҳир Малик. «Одамийлик мулки»(Ахлоқ китоби) Тошкент, «Шарқ», 2008. 150-151 бетлар.

³ Арасту. «Ахлоқ кабир» «Мегния Морална», Умат Гўйчиев, Межкам Маҳмуд таржимаси Тошкент, «Янги аср акадeмия» 2015 йил 140 бет.

кескин фарк қилади. У, газабга ўхшаб, ўз объектини йўқотишга интилмайди, ундан фақат юз бурали. Кўрнинишдан, нафрат кишида ёқимсиз таассурот уйғотса-да, аслида у асосан иллат эмас, ахлоқий фазилат сифатида инсоннинг виждонлигидан, ботиний жасоратидан далолатдир.

Нафратдан ташқари яна рашк тушунчаси бор-ки, у ижтимоий ҳодиса эмас, фақат жинсий муҳаббат билан ёнма-ён келади. Маълумки, муҳаббат эгаси ўз севгисини ва севгилисини қизганиб, асраб қолишга ҳаракат қилади. Ёки *«... Одам Ота билан Момо Ҳаво Ердаги ҳаётларини энди бошлаган кезлари Одам Ота овга чиқиб кетар, Момо Ҳаво овқат тайёрлар экан. Ҳар кеча Момо Ҳаво Одам Отанинг қовургаларини санар экан. Бу ҳол бир такрорланибди, икки такрорланибди, ахири Одам Ота сабабини суриштирибди.*

«Кейинги пайтлар сал ҳаяллайдиган бўлиб қолдингиз, кўнглимда Оллоҳ таоло яна бир қовургангиздан аёл ясаб юбормадимикин, деб кўрқаман-да», деган экан Момо Ҳаво.¹

Ана шу қизганиш ҳисси меъёридан ошиб кетса рашкка айланади. Рашк эса, уни қанчалик таъриф-тавсиф қилмайлик -- меъёрнинг бузилиши иллат. «Агар рашк бутунлай бўлмаса, эркак тўнғиз табиатли ҳисобланади. Яна дерларким: «Ғайрат мардин ҳақиқий рашкни бажо келтирғил. Беғайрат кишини киши демагил. Ҳар кишида ғайрат бўлмаса, дини ҳам бўлмағусидир». Демак, рашк керакли фазилат экан. Бироқ рашк ўти ҳаддин зиёд аланга олса, иллатга айланади. Эр хотиннинг хотин эрнинг ҳар бир қадамини кузатаверса, орада ишонч йўқолади. Ишонч йўқолгач уйдан файз кетади. Шу туфайли арзимаган нарсдан жанжал чиқараверади. «Бошқасини топганга ўхшайсиз, менинг ҳамма ишларим кўзингизга ёмон кўриниб кетаяпти», дейди хотин. «Битта-яримта хушторинг борми, пардозларинг бошқача бўлиб кетаяпти», дейди эр. Қарабсизки, яхшиликка хизмат қилиши керак бўлган рашк оилани бузишга олиб келади. Донишманд халқимиз айтиб

Ўтганидек «Хотининг ёмони эр қурийди. Эрнинг ёмони ер қурийди» деган мақол мисол бўлади.

«Агар сен хотиннингга рашқлик қилмасанг, у сенга самимият била муносабатда бўлур. У сенга ота-онанг ва фарзандингдин ҳам мушфикроғи бўлур ва сенга ундан дўстрок киши топилмас. Агар унга гайрат кўргузсанг, сенга минг душмандин душманроқ бўлур ва бегона душмандин хазар қилса бўлур, лекин ундин хазар қилиб бўлмас. Кайковуснинг бу панди-насихати рашқни меъёрдан ошириб юборадиганларга ибрат бўлиши лозим. Агар эр хотинига рашқни ошириб, уни айблавермаса, хотин унга ўз ота-онасидан ҳам меҳрибонроқ бўлар экан. Меъёридан ошса, душмандан ҳам бағтароқ душманга айланар экан.

«Яхши хотин – оиланинг давлати ва бахти. Уйнинг озодалиги ундан, уй эгасининг хотиржам ва осойишталиги ундан. Ҳосили бўлса – кўнгил ёзуғи, хушмуомила бўлса – жон озиғидир. Оқила бўлса, рўзғорда тартиб-интизом бўлади, асбоб-анжомлар покиза ва саранжом туради.

Киши бу каби жуфти ҳалоли билан қовушса, агар бундай бахтга эришса, ғам ва қулфатдан сирдошга, ошқор ва пинҳоний дард-аламда ҳамнафас ва маҳрамга эга бўлади. Турмушда бошингга ҳар қандай жафо тушса, ҳамдардинг у: тесқари айлангувчи фалақдан бошингга ҳар бола келса, кўмақдошинг у. Кўнглингга ғам юзланса, у ғамнок: баданингга хасталик ва заифлик етишса, унинг жони ҳалак...

... Аммо, худо кўрсатмасин, нолувофиқ хотин учраса, ўз уйингда ҳалокатли иллат пайдо бўлади. У беандиша, шаллақи бўлса, кўнгил ундан озор ва ёмонлик ахтарувчи бўлса, ундан руҳ азоб чекади. Тили аччиқ бўлса, барчанинг дилини яралайди; покиза бўлмаса, ундан эрига юз қаролик келтиради. Агар майхўр бўлса, у уй ободлиги йўқалади, ахлоқсиз бўлса, оила расво бўлади».¹

¹ Алқашер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб». Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993 й. 41 бет.

Кунлардан бир кун Сукротнинг рафиқаси Ксантиппа аввалига эрини обдан койиб, сўнг устидан сув қўйиб юборади. «Айтгандим-а, - дея гўлдиради шурлик файласуф. – Ксантиппа аввалига момақалдироқ бўлиб, гумбирлайди-да, сўнг ёмғир бўлиб савалайди. Буни кўрган Алкивиад Ксантиппанинг жанжалига дош бериб бўлмаслигини эътироф этади. Сукрот Алкивиадга:

- Мен бу жанжалларга гилдиракнинг тўхтовсиз гичирлаши каби кўникиб кетганман. Масалан, сен гозларнинг гагиллашига тоқат қиласанку!

- Шундайку-я, лекин бунинг эвазига мен гозларимдан тухум ва гўшт оламан, - файласуфга жавобан Алкивиад.

- Ксантиппа эса менга фарзанд тугиб беради, - дейди Сукрот.¹

«Кимнинг кўнгил хабибаси бўлган аёли, хонадонининг бекаси ўзига уйгун ва мос бўлса, ўша одам энг бахтиёр кимсадир. Агар хотининг ифбатли, номусли, очик юзли ва ширин сўзли бўлса, у хоҳ гўзал, хоҳ хунук бўлсин, барибир уни сев, яна ҳурмат қил. Бу сўзлар ёлғиз хотинларгагина эмас, эркакларга ҳам хосдир. Эр ва хотин ҳамжихат ва ҳамфикр бўлсалар, уларнинг кўзлаган ҳамма мурод ва мақсадлари ҳосил бўлади...

... Ҳар куни тонг отгандан то оқшомгача ишда банд, узун тун бедорлик билан ўтса-ю аммо ёнингда кўнглингни овловчи, сенга тасалли берувчи, кийинчилик ва машаққатингга шерик, дардингни олувчи бир аёл – беканг бўлса, бу дунё ташвишларидан кўрқмасанг ҳам бўлаверади.

«Бир чўпоннинг солиҳа, фаросатли хотинига ҳамма ҳавас қиларди. Ҳамма шу чўпонни «энг бахтли одам» деб таърифларди. Қишлоқда кимки хотини билан келишолмай қолса: «Бор, чўпоннинг хотинидан ибрат олиб кел», дерди. Бир куни хотини билан жанжаллашиб қолган қишлоқ оғаси ҳам шундай деди. Хотин «Мен кимману чўпоннинг хотини ким! Ундан нимани ўрганардим!» деди. Кейин «Бу хотинни ҳамма мақтайди бир бориб кўрайинчи», деб қизиқиб йўлга чиқди. Борса

¹ 99 мумтоз файласуф. Ҳақиқат манзаралари. Тошкент., «Янги аср вақоли», 2011., 62 бет.

чўпоннинг хотини ҳовлидаги идишда турган сувдан олиб ичайтган экан. Қишлоқ оғасининг хотини чанқаган эди, «шу сувдай ичайин», деб сўради. «Хўп», - деди чўпоннинг хотини, сизга ҳозир ичкаридан муздай сув олиб чиқаман, бу илиб қолган».

- Ичкарида муздай сув бўлса, ўзингиз нима учун бу илиган сувдан ичаяпсиз? – деб ажабланди оғанинг хотини.

- Хоним, эрим бу онларда далада, жазирамада юрибдилар. Мешлардаги сув қуёш нурида илиб қолгандир. Эрим у ёқда илган сув ичсалар-у мен бу ерда муздек роҳатбахш сув ичсам, меҳрибон хотинлигим қаерда қолди!»¹

Бундай фаросат оғасини ҳар бир эркак орзу қилади. Бу бахтийёрликдир. Бундай бахт мол-мулк, бойлик, беклик ва ўқиган, катта мартаба соҳиби бўлиш билан қўлга киритиладиган давлат эмас»².

¹ Тоҳир Малик «Одавийлик мулк» (Ахлоқ китоби) Тошкент, «Ш.рю», 2008. 191-192 бетлар.

3- Мавзу АХЛОҚИЙ ТАМОЙИЛЛАР ВА МЕЪЁРЛАР.(ДУНЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА МЕЪЁРЛАРИ)

1. Ахлоқий тамойиллар ва уларнинг шахс ва жамият муносабатларида намоён бўлиши. Эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик.
2. Ватанпарварлик, инсонпарварлик, эрklarварлик, меҳнатсеварлик, тинчликпарварлик, ўзбекчилик.
3. Ахлоқий меъёрлар: халоллик ва нопоклик; ростгуйлик ва ёлгончилик; инсофлилик ва инсофсизлик; камтаринлик ва мактанчоқлик; вафо ва хиёнат; садокат ва соткинлик.

Мезоний тушунчалар орасидаги яна бир жуфтлик – эзгулик ва ёвузлик. Эзгулик ахлоқшуносликдаги энг асосий категориялардандир. У инсон фаолиятининг асл моҳиятини англатади. «Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу аъмол» училиги «Авесто»дан тортиб, барча мукаддас китобларда етакчи ўринни эгаллаши ҳам шундан. Эзгулик – инсон шахсининг комилликка, бахтга, жамиятни юксак тараққиётга етказувчи воситадир. У инсоннинг ахлоқий фаолияти туфайли юзага чиқади. Уни синфийлик ёки партиявийлик қобилгига каби турларга бўлиш мумкин эмас. Чунки «синфий душман»ни, яъни бирор-бир шахсни ёки гуруҳни фақат бошқа гуруҳга мансуб бўлгани учун жисман йўқотиш, қанчалик ҳаракат қилмасин, эзгулик бўлолмайди. У том маънодаги ёвузликдир. Шу боис тоталитар тузумда эзгуликни бундай талқин этишнинг илмий асослаганлиги, сохталиги, ўйлаб топилганлиги ҳозирги кунда барча инсонларга аён дир.

Эзгулик шахсда хулқ, феъл-атвор ва характерини шакллантиради. Хушхулқли бўлиш, камтар феъл-атворлик ва ҳалимлик, умуман олганда, ахлоқийлик эзгуликнинг манбаидир. Эзгулик туйғуси осмондан олинмайди, у инсон қалбида бор туйғу. Бу туйғу вояга етказилиши керак. Вояга етказишда жонли, ибратли ҳатти-ҳаракатлардан фойдаланиш лозим. Шу ўринда ибрат тамойили, намуна

даражалари ҳам соғлом турмуш тарзи кечаётган маънавий-ахлоқий муҳит мисолида келтириш мумкин. Эзгулик туйғуси тарбияланмаган инсонда ёвузлик хислари «уйғонади». Аждодларимиз «бўш қоп тик турмайди», деб бежизга таъкидламайдилар, чунки қалб, юрак, дил эзгуликка йўғрилмас, ахлоқий тарбия билан тўлдирилмас экан, унинг ўрнини бошқа бир ҳатти-ҳаракатлар, аксарият, ёвузлик ёки лоқайдлик ва дахлсизлик эгаллаб олади.¹

Эзгулик ва унинг қарама-қарши томони ёвузликдир. Ёвузлик кундалик ҳаёт мезонлари билан ўлчанмайди, улар ҳам муҳаббат сингари кенг қамровли ва ижтимоийлик хусусиятига эгадир. Эзгуликнинг ахлоқий идеал билан боғлиқлиги ҳам шундан. Шу туфайли у амалиётда қаҳрамонлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, жасурлик сингари тамойилларни ўз ичига олади.

Шуни ҳам айтиш керакки, муҳаббат ва нафрат жуфтлик тушунчасида нафрат муҳаббатни инкор этмай, унинг барқарорлигидан далолат берса, эзгулик ва ёвузлик жуфтлигида ҳар икки тушунча бир-бирини тамомилан инкор этади. Нафақат инкор этади, балки улар орасида ҳаёт-мамот кураши кетади ва бу кураш абадий кураш сифатида, оламни ҳаракатга келтирувчи куч тарзида намоён бўлади.

...Юнонистонлик файласуф Сукротнинг машҳур «ўзингни англа» фикридан бошланган ва Имманиуэл Кант бу принцип марказига эзгулик ғоясини қўйиб: «Агар барча одамлар эзгуликни мақсад қилиб олганларида, улар учун бурчнинг кераги бўлмас эди, чунки ҳеч ким ёвузлик томон қадам босмас эди»² - деб таъкидлаганида нечоғлик ҳақ бўлганини ҳозирги кунда ҳам кўриш мумкин.

Эзгулик ва ёвузликнинг яна бир ўзига хос томони шундаки, бу жуфтлик тушунча инсон фаолиятини баҳолаш хусусиятига эгадир. Уни одам боласининг улуғлиги ва тубанлигини ўлчайдиган муқаддас торозиға

¹ М. Қаххорова. Маънавий идеал, Тошкент, «Маънавият», 2008. 10-12 бетлар.

² Фрагменты греческой философии. Тексты Том 2, Москва «Наука», 1989. 41-бет.

Ўхшатиш мумкин. Инсоннинг комиллиги, жамиятнинг такомиллиги эришган-эришмагани шу мезон билан улчанади. Чунончи, Сталиннинг ёвуз инсон, собиқ шўролар игтифокини эса жамият сифатида «ёвузлик салтанати» деган ном билан аталиб келганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Эзгулик ва ёвузлик ҳақида гап борганида, яхшилик ва ёмонлик нима? Бу икки жуфтлик мазмунан бир эмасми деган савол туғилади. Бу табиий ҳолат. Чунки ҳозиргача бизга маълум ўзбек тилидаги барча ахлоқшуносликка доир адабиётларда эзгулик ва ёвузлик мезоний тушунчалар сирасига киритилмаган, у бор-йўғи яхшилик ва ёмонликнинг тарзида тақдим этиб келинган. Тўғри, яхшилик тушунчасининг кўпгина унсурлари эзгуликдан, эзгуликнинг баъзи унсурлари яхшиликдан жой олишини инкор қилиш мумкин эмас. Уларнинг зиддида ҳам шундай «сингишиб кетиш»лик мавжуд. Лекин бундай далиллар асло мазкур икки жуфтликни айнанлаштиришга асос бўла олмайди. Улар орасида қатъий фарқ мавжуд: эзгулик, юқорида айтганимиздек, ижтимоийлик хусусиятига эга, яхшилик эса ундай эмас. У асосан шахснинг одобиغا, ҳулкига боғлиқ бўлган ижобий ҳодиса. Зеро, унда мардлик, очикқўнгиллилик, ҳалоллик сингари ахлоқий меъёрлар мавжуд бўлади. Бироқ у қаҳрамонлик, жасорат, ватанпарварлик каби тамойиллар даражасига кўтарила олмайди. Масалан: «...1966 йил, куз фасли, Зилзиладан зарарланган Тошкент қайта тикланаётган пайтлар.

Кимдир кўп қаватли янги уйга кўчган, бошқа биров ҳовли-жой қуриб олиш тараддудида. Ер олиб, уй қуришни бошланган шахарликлардан бири деворни кўтариб қўйди-ю, устини ёпишга қўли калталиқ қилди. Маблағ йўқ, Ўзингда йўқ – оламда йўқ. Таниш-билишларнинг бошида ҳам шу савдо. Қор-ёмғирли кунлар бошланса, беш боланинг ҳоли не кечади?

У уйлаб, уйига етолмай, қариндош-уруғлари эшигини қоқа-қоқа, охири Ўзбекистон ҳалқ ёзувчиси Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек ҳовлиси олдига келиб қолди. «Кел, шу хонадон соҳибидан ҳам ёрдам сўраб кўрай, зора, ундан бир яхшилик кўрсам», - дея умид билан эшик қоқади. Минг ҳаёл билан ичкарилар экан, ҳовлидаги файз-тароватдан кўнгли ёришди.

Адиб уйида элгиз ўзи ишлаб ўтирарди. Меҳмон салом-алиқдан кейин дардини айтди. Ойбек домла эса мутлақо нотаниш кишининг гапларини эшитиб, дейди:

- Манави хонага киринг, фалон ерида жавон, унинг ичида бир ҳамён бор, олиб чиқинг.

Меҳмон ҳамённи олиб чиқди. Ойбек ундан санаб ҳам ўтирмай, тахлам пулни олди-да, меҳмонга тутқазди... Уй томи ёпилди. Бола-чақа билан янги уйга кўчиб ўтдилар. Роса бир йил деганда оила бошлиги керакли маблағни тўплаб, адибнинг хузурига келди:

- Раҳмат, Ойбек ака. Менга ҳам, фарзандларимга ҳам оталик қилдингиз. Бу яхшилигингизни унутмаймиз. Асло кам бўлманг. Мана пулингизни олиб келдик.

- Йўқ – Йўқ, - дейди домла ранжиб. Ололмайман. Бу пулни мен сизга чин кўнгилдан берганман. Яхшиси, ўзингизга жиҳоз, жиянларга кийим-бош, мактаб ўқув қуроллари олиб беринг...

1968 йил ёзи. Устоз Ойбек оламдан ўтгач, ўша хонадон соҳиблари узоқ вақт қайғуда қолдилар»¹.

Бу қанақа туйғу бўлиши мумкин? Яхшиликми ёки эзгуликми? Ёмонликми ёки ёвузлик?

Буюк шоиримиз Мир Алишер Навоийнинг фаолиятига эътибор берайлик. У киши умрини ижодий меҳнатга бағишлади. Халки учун, нафакат халқи балки бутун жаҳон учун «Хазойину ул-маоний», «Маҳбуб ул-қулуб», «Хамса»дек буюк асарлари миллионлаб инсонларга юзлаб йиллар мобайнида завқ-шавқ улашиб, уларни комилликка чорлаб келмоқда. Айни пайтда, у кўплаб яхшиликлар қилди – мухтож одамларга қарз берди, касалхонлар очди, ариқлар қаздирди ва ҳ.к. У зотнинг бу яхшиликлари, ажойиб ижодий ходиса бўлгани учун ҳолда, ўткинчилик хусусиятига эга,

¹ Анвар Иноков. Ўзбекистон Журналистлари уюшмаси аъзоси, меҳнат фахрийси. «Хуррият» газетаси, «Улуглар ҳаётидан» рукни. 2015 йил 13 май.

шунингдек, қаҳрамонлик ҳам, буюк жасорат ҳам, ватанпарварлик ҳам эмас. Демак, яхшиликни йирик ижтимоий ҳодиса – эзгулик билан айнанлаштириш тўғри эмас.

Бу икки жуфтликнинг яна бир фарқи томони шундаки, эзгулик ҳеч қачон ёвузликка айланмайди, ҳар қандай замонда, ҳар қандай шароитда ҳам ёвузлик бўлиб қолаверади. Яхшилик ва ёмонликда эса бундай эмас: бирор объектга қилинган яхшилик бошқа ҳар бир объект учун ёки яхшилик қилган субъект учун ёмонликка айланиши мумкин. Машҳур ўзбек халқ эртакларидан биридаги овчи қувиб келаётган бўрини қопга яшириб, қутқариб қолган деҳқоннинг ҳолатини бунга мисол сифатида келтириш мумкин. Бўри ўзига яхшилик қилиб, ўлимдан қутқарган одамни емоқчи бўлади, хайриятки, тулки деҳқоннинг жонига оро киради.

Ахлоқшуносликнинг яна бир мезоний тушунчаси – адолат. Унинг эзгулик ва ёвузлик ҳамда яхшилик ва ёмонликдан асосий фарқи шундаки, адолатнинг ўзи бирор бир қадриятни англамайди, лекин қадриятлар орасидаги нисбатни белгилайди, уларни баҳолаш мақомига эга. Шу боис унда жамиятни тартибга солувчилик хусусияти бор; унда ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий талаблар мўжассамлашган. Уни маълум маънода миқдор ўлчовчи ҳам дейиш мумкин. У талаб билан тақдирлашни ўлчаб турадиган тарозидур. Адолат бор жойда ижтимоий жабрга, бебошликка йўл қўйилмайди. Адолатнинг мезонийлик хусусияти, айниқса, ҳуқуқда дарҳол кўзга ташланади. Ҳуқуқ вазирлигининг хатто адлия вазирлиги деб аталиши, жиноятга яраша жазони белгиловчи, ҳукм чиқарувчи идораларнинг ҳалқ суди, одил суд деган номлар билан юритилиши бунинг далилидир. Лекин адолатни фақат ҳуқуқий тушунча сифатида талқин этиш тўғри эмас. У, юқорида айтганимиздек, кенг қамровли ахлоқий тушунча. У нафақат фуқаролар орасидаги муносабатларни, балки давлат билан халқ, жамият билан шахс ўртасидаги алоқалар мезонини ҳам ўз ичига олади. Халқ орасида минг йиллар мобайнида одил подшо идеалининг яшаб келгани бежиз эмас.

«Адолатли подшоҳ ҳақ таолининг ҳалойиққа кўрсатган марҳаматидир; бундай шоҳ мамлакат учун тинчлик ва фарофонлик сабабчисиدير...»¹

«Пойтахтнинг Шайхонтахур тумани судида аянчлироқ воқега шохид бўлдик; ота ўз қизини судга бериб, оғир жазо беришини талаб қилапти. Ажабланыпсиими? Биз ҳам дастлаб ажабланган эдик, сўнг азабландик. Гувоҳликка келганлардан бири: «Агар одилман десангиз, бу қизни энг олий жазо – отишга ҳукм қилинг, ҳукмини халқ олдида ижро этинг. Ноқобил фарзандлар бундан ўрнак олсин!», - деди. Ўлим жазосига лойиқ кўрилаётган қиз отанинг ёлғиз фарзанди экан. Онадан ёш етим қолибди. Қизини бахтини уйлаб, ота бошқа уйланмабди. Қизини орзу ҳавас билан кувга узатибди. Хасталаниб шифохонага ётганида нафсига банди қизи ота номидан қалбаки ҳужжатлар тайёрлаб, уйни сотиб юборибди. Ота шифохонадан қайтса-ки, уй йўқ... Қолгани сизга маълум. Албатта бу фарзандни ўлимга ҳукм қилмайди. Товламачилиги учун бир неча йилга қамар ёки аёллигини ҳисобга олиб, озодликдан шартли равишда маҳрум қилар. Лекин Аллоҳнинг жазоси қаттиқ бўлади! У фарзандни суд ўлимга ҳукм қилмаса ҳам аллақачон ўлган, тирик ўликка айланган ҳисобланади. Ундан энди ер ҳам ҳазар қилади. Эсини йиғиб тавба қилса қилди, бўлмаса охирати тамом куюди. У-ку тавба қилар, аммо ота рози бўлармикан ундан?»²

Улар жамият томонидан шахсга қўйиладиган талаб тарзида намоён бўлиб, инсоннинг ахлоқий моҳиятини, унинг ҳаёти мазмунини, одамлар билан ўзаро алоқаларидаги асосий жиҳатларини белгилаб беради. Натижада тамойиллар, инсон хатти-ҳаракатининг умумий йўналишларини кўрсатган ҳолда, кўпгина ахлоқий меъёрлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ахлоқий тамойилларнинг энг қадимий ва энг муҳимларидан бири – инсонпарварликдир. У – инсоннинг юксак ижтимоий вазифасини

¹ Алишер Навоий. «Махбуб ул-хулуб». Тошкент., Ғ.Ғулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983., 15 бет.

² Тоҳир Малик. «Одамийлик мулк»(Ахлоқ китоби) Тошкент , «Шарқ», 2008. 98 бет.

белгилайдиган ва барқарор этадиган ғоялар, қарашлар ва эътиқодлар мажмуи, шахс эрки, кадр-қиммати, унинг бахтли бўлиш ҳуқуқини талаб этиш имконининг мавжудлигига енгилмас ишончидир. Инсон хушфезллик ва бадфезллик; ширинсуханлик ва қўполлик ватанпарварлик тамойилини, Европа Уйғониш мутафаккирлари дастлаб илгари сурганлар, деган фикр мавжуд. Аслида, инсонпарварлик даставвал Шарқда ўртага ташланган, инсонийлик, инсонпарварлик деган маънони билдирувчи «намлулу» сўзи бундан 3-4 минг йиллар аввалга қадимги Сомир миҳхатларида учрайди.

Инсонпарварлик - умуминсоний қадриятлар сирасига киради. Уни шўролар давридаги синфийлик нуқтаи назаридан сохталаштириш пролетар диктатураси ва тоталитар социалистик тузум ҳамда улар ижодкорларининг инсонпарварлиги ҳақидаги афсоналар жуда қисқа умр кўрди. Ҳар бир шахс инсоний ҳуқуқларини таъминлаш учун курашиш – инсонпарварликнинг асосий вазифасидир. Бу борада умумбашарий маънавий қадриятларни устивор деб билган бизнинг давлатимиз ҳам мамлакатимиз ичкарисида, ҳам дунё миқёсида кўзга кўринарли ишлар қилинмоқда.

Мамлакатимизда инсонпарвар ва демократик жамият барпо этилмоқда. Биз халқимизнинг муқаддас қадриятлари ҳамда улкан тарихий меросига таяниб, шунингдек умумэътироф этилган демократик тамойил ва меъёрларига риоя қилган ҳолда, инсонпарвар жамият барпо этмоқдамиз. Бугунги келиб мустабид тузум асаротларидан, унинг ғайрининсоний ғояларидан, шунингдек яққа мафкурачилик амалидан халос бўлдик. Ҳозирги мураккаб ривожланиш босқичида Ўзбекистоннинг демократик истиқболини жамиятда инсоннинг туб манфаатларига мос ижтимоий муносабатларни шакллантириш орқалигина таъминлаш мумкин. Ахлоқшунослик фанида инсонпарварлик ва демократик тамойиллари инсон ва жамият манфаатлари уйғунлигини белгилаб берувчи таянч нуқта ва жиҳслаштирувчи куч ҳисобланади.¹

¹ Миллий истиқбол ғояси: асосий тушунчалар ва тамойиллар. Тошкент. «Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти». 2001. 173-174 бетлар.

Агар инсонпарварлик тамойили шахснинг барча инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоясида турса, яъни анча кенг камровли ва умумий интилиш бўлса, эрқпарварлик тамойили унинг маълум маънода муайянлашган бир қисми ҳисобланади. Эрқпарварлик инсоннинг энг олий ҳуқуқи – эркин, озод яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилиш билан муҳимдир. Зеро, эрксиз инсон – асир, эрксиз миллат – қул, эрксиз мамлакат – мустамлақа. Эрқпарварлик, аввало, ўз миллати ўз Ватани эрки учун, қолаверса, бошқа миллатлар ва ватанлар эрки учун курашни ҳаётининг мақсад қилиб қўйган инсонлар тамойилидир. Айни пайтда, бу тамойил кенг ижтимоий сиёсий маънода ҳам қўлланилади. Буни эрқпарвар давлатлар фаолиятида кўриш мумкин.

Ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндошадиган, айни пайтда шахсий манфаатларини мамлакат ва жамият манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган инсонгина ахлоқий тамойилларини тўғри баҳолай олади. Эрқпарварлик жараёнида инсон ҳақ-ҳуқуқини таъминлаш, инсонпарварлик ва умуминсоний қадриятларга риоя этиб яшаш жамиятимиз ҳаётининг асосий мезонига айланиб бормоқда. Шу ўринда эрқпарварлик тамойилининг ижобий ва салбий жиҳатларга эга эканини таъкидлаш зарур. Унинг ижобий жиҳати шахснинг ўз манфаатларига мувофиқ равишда ҳаракат қилиш имкониятини ифодалайди. Бунда шахс бирор-бир моддий ва маънавий неъматга интилиб, шу йўлда зарур ҳатти – ҳаракатлар қилиш имкониятини вужудга келтириш мумкинки, бу ҳатти-ҳаракатлар ўз навбатида бошқаларнинг интилиш ва манфаатларига зид келмаслиги керак.

Энг маълум ва машҳур тамойил, бу – Ватанпарварлик. У инсоннинг ўз Ватанига муҳаббатини, уни асраб-авайлашга бўлган иштиёқини аңлатувчи ахлоқий тушунча. Уни кўпинча Ватан душманларига қарши маънавий-мафкуравий кураш сифатидагина талқин этидилар.

Ҳеч кимга Ватани, ота-онани танлаш имкони берилмаган. Улар фақат Яратганнинг ўзи ато этадиган улуғ ва муқаддас неъматдир. Ана шу улуғ неъматни асраб-авайлаш, унинг сарҳадларини гуллаб-яшнатиш ўз қўлимизда. Бундай имкониятни эса бизга улуғ истиқлол берди. Барчамизнинг киндик қонимиз Ўзбекистон тупроғига тўқийган, барчамиз учун у бамисоли Она. Ана шу туйғу боис киши калбида Ватанга меҳр туғилади, у фарзандларини буюкликка, жасоратга етаклайди.

Президентимиз И. Каримов таъбири билан айтганда: «Инсон ўзлигини англагани, насл-насабини билган сари юрагида Ватанга муҳаббат туйғуси илдиз отиб, юксала боради. Бу илдиз қанча чуқур бўлса, туғилиб ўсган юртга муҳаббат ҳам шу қадар чексиз бўлади», у ўз тақдирини Ватан равнақи билан боғлиқ деб билади.

Ватаннинг равнақи, унинг фарзандлари камолотига боғлиқ. Бу эса ҳар бир юртдошимизни ўзининг маънавий камолоти учун юксак маъсулиятни ҳис этишга, ўз манфаатларини шу юрт, шу халқ манфаатлари билан уйғунлаштириб яшашга даъват этади. Бу эса ватанпарварлик туйғусида намоён бўлади. Ватанпарварлик – кишининг ўзи туғилиб ўсган, камол топган жой, замин, ўлкага бўлган муҳаббатини, муносабатларини ифода этадиган ижтимоий ва маънавий-ахлоқий ҳислатлари, фазилатларидир. Фидойчилик ватанпарварликнинг бош белгиси ҳисобланади, унинг олий кўриниши эса жасоратдир. Бугунги кунда эса бозор иқтиёди шароитида ватанпарварликнинг муҳим кўринишларидан бири сифатида тadbиркорлик сифатида намоён бўлмоқда.

Тарих ватанпарварлик туйғусини шакллантиришдаги энг буюк қуроллардан биридир. Ўтмишда Она-Ватан ҳимояси, юрт тинчлиги учун жонини фидо қилишга тайёр турган Широқ, Спитамен, Жалолиддин Мангуберди каби шахслар бўлганлиги фактининг ўзигина кишиларда келажакка ишонч руҳини мустаҳкамлайди.

Ватан равнақи, аввало унинг фарзандлари камоли билан чамбарчас боғлиқ. Буни чуқур англаган давлатимиз раҳбари эса бор кучи, гайрати,

имкониятларини комил инсон тарбиясига сафарбар этаяптилар. Буни ҳар бир ватандошимиз, жумладан, жаҳон кўриб, ёшларга бўлаётган эътибордан ҳамма хайратга тушаяпти ва кўллаб-қувватлаяпти.¹

Аслида эса, бу тамойилнинг қамрови анча кенг – у инсонпарварликнинг нисбатан муайянлашган шакли. У, энг аввало, ўз ватандошлари эркини асраш учун кураш, инсон озодлиги йўлидан ҳатти-ҳаракатларидир. Ватан ҳимояси, бу – инсон озодлиги ҳимояси – миллат ҳимояси. Лекин бу ҳимоя, юқорида айтганимиздек, фақат жанг майдонида эмас, балки барча соҳаларда намоён бўлади. Ҳар бир соҳада Ватан эришган муваффақиятлардан қувонч, муваффақиятсизликлардан қайғу хиссини туюшдир. Ватан билан турурлашиш, унинг ҳар бир қарич ери, биносининг ҳар бир гиштига, қадимий обидаларига, илм-фан ва санъатдаги ютуқларига меҳр билан қараш, уларни кўз қорачигидек асраб-авайлаш – булар ҳаммаси ватанпарварликдир.

Ҳозирги пайтда ёшларимизда ватанпарварлик туйғусини тарбиялаш, уларни Ватан маъносини тегиз равишда англаб етишга ўргатиш, ватанпарварлик – юксак ахлоқий тамойил эканини тушунтириш фанимизнинг долзарб вазифаси ҳисобланади.

Шабнам-шабнам тонгларда жайронларга айланган,
Онанг сувлар сепганда райҳонларга айланган,
Бир кечада соғинчинг осмонларга айланган,
Соғинчларингдай зангор осмонлари Ватандир.
Дерлар ҳусни малоҳат вафо қилмас арир у,
Сен ёр десанг тушдаги Лайлоларга арзир у,
Ҳаридан ҳам ҳарири паридан ҳам парирў,
Сойларга соя солган мужгонлари Ватандир.
Бешиқларда ўйнаган оппоқ-оппоқ кўлчалар,
Кўзмунчокқа сўйлаган кўзмунчокдай кўзчалар,

¹ Миллий истиқлол гоҳис: асосий тушунчалар ва тамойиллар. Тошкент. «Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти». 2001. 152-153 бетлар.

Очилган гул-гунчалар, канду асал кулчалар,
Момоларинг тўй қилган айвонилари Ватандир.
Отанг солган уйлар бу синчлари бардошларга,
Токлари ўхшаб кетар мўйсафид элдошларга,
Томлар узра чўзилиб кўклар, ой, қуёшларга
Узум узатиб турган нарвонлари Ватандир.
Бир йигитга оламда ҳам ёру ҳам ор керак,
Номуси баланд эрга на сўз, на гуфтор керак,
Фарзандлари улғайса шерюрак, арслонюрак,
Элнинг хар они давру давронлари Ватандир.
Аллох ўзи бугдойинг – тиллоларга етказгай,
Қабоғининг остидан балоларни кетказгай,
Оқсаройу Кўксарой дунёларга етказгай,
Ор-номусдан яралган кўргонлари Ватандир.
Сирожиддин Саййид. Ўзбекистон халқ шоири..

Она юрти ва истиқлога садоқат шахсда ватанпарварлик ахлоқини шакллантиради. Ватанпарварлик ахлоқи шахснинг маънавияти билан боғлиқ тушунчадир. Файласуф олим И. Ильин «Ватан – рухий тушунча, рух ватан учундир», - дейди. Бунинг маъноси шуки, ватанпарварлик туфайли киши маънавий тетикликни ҳис этади. Шу маънода ватанни ҳур, озод кўриш шахснинг маънавий истаги ва ахлоқий қиёфаси ҳисобланади. Бу ўринда «садоқат» тушунчасига ҳам эътибор бериш керак. Ахлоқий ва маънавий етуклик садоқатлиликини тақозо этади. Чунки кишининг руҳи изчилликни севиш билан садоқат туйғусидан озикланади. Демак, садоқат – руҳни улғайтиради ва ватанпарварлик ҳисси руҳга сингиб кетади¹.

Яна бир ахлоқий тамойил, бу – миллатпарварлик. У маълум маънода, ватанпарварлик тамойилининг яна муайянлашган шакли. Зеро, миллатни севиш кенг маънода Ватанни севиш дегани. Ватансиз миллатнинг бўлиши ёки расмана эркин ва бахтли яшаши мумкин эмас.

¹ М.Қаххорова. «Маънавий идеал», Тошкент, «Маънавият», 2008. 23 бет.

Лекин миллатпарварликни миллатчилик билан кориштириб юбормаслик лозим. Миллатчилик ўз миллатини ажратиб олиб, унга буюклик мақомини беришга интилиш бўлса, миллатпарварлик, бошкаларни камситмаган холда, ўз миллатини равнаки учун курашиш, лозим бўлса ўз ҳаётини ҳам фидо қилиш демакдир. У инсонпарварлик билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки ўз миллатини чин дилдан севмаган одам ҳеч қачон бошқа миллатларни сева олмайди.

Асл миллатпарвар – миллий ўзлигини англаб етган инсондир. У ўз миллати билан бутан жаҳон фахрланишини истайди. Чунончи, Алишер Навоий дўппи билан тўн кийган ўзбекни ҳар қандай шоҳ жамолидан афзал кўради.

Шоҳу тожу хильатеким, мен томоша қилғали,

Ўзбегим бошида калпок, этнида шардоғи бас.

Лекин Мир Алишер Навоий ҳазратлари шу фахрланиши, гурурланиши баробарида ўзгаларга кибр билан қараган эмас, аксинча, ўзга тил вакили бўлмиш устози Абдурахмон Жомийга бағоят ҳурмат-иззат кўрсатиб, унга пирим деб қўл берган эдилар.

Асл миллатпарвар инсонларнинг умри миллатнинг умри каби мангудир. Миллат йўлида ўз жонини тиккан Мунаввар Қори, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид ўғли Чўлпон сингари минглаб фидойиларни ҳалқимиз ҳам ҳеч қачон унутмайди.

Инсон ҳаётида ахлоқий меъёрлар ҳам катта аҳамиятга эгадир. Улар тамойилларга нисбатан анча содда, умумлашган, тор камровлидир. Уларни кундалик ҳаётимизда маълум ахлоқий тамойилларнинг амалга ошириш мурватлари дейиш ҳам мумкин, улар ахлоқий талабларнинг энг оддий шакли сифатида рўёбга чиқади. Ҳалоллик, ростгўйлик, хушмуомалик, боодоблик, камтарлик, сингари меъёрлар ҳам айниқса диққатга сазовордир. Шунини ҳам айтиш керакки, ҳалолликни унинг дастлабки тор диний мазмундаги қайси таом ҳаром-у, қайсиниси ҳалол, деган маънода тушунмаслик лозим. У аялқачон умуминсоний маъно касб этган меъёрга айланган. Ҳалоллик,

ростгўйлик виждон тушунчаси билан боғлиқ, инсоннинг ўзгага муносабати ўзига муносабатдек соф бўлишни талаб этувчи меъёрлардир.

Ўнлаб меъёрлар орасида бу иккисига тўхталишимизнинг сабаби шундаки, мустамлакачилик даврида, айниқса, шўролар ҳукмронлик қилган чоракам бир аср вақт мобайнида ёлгон, алдов, нопоклик, харомхўрлик, мунофиқлик сингари иллатлар халқимизга шу қадар усталик билан сингдирилдики, ҳозирги пайтда кўпчилик одамлар ҳалоллик ва ростгўйлик устидан ҳатто кўладиган бўлиб қолди. Сўз билан иш бирлиги йўқолган, қоғоздаги чиройли гаплар ҳаётга тўғри келмайди.

«Истиқлол шарофати тўфайли Сталин замонидаги яширин ҳужжатлар билан танишиш имкони тугилди. Фожиа шунда эканки, ўша йиллар қамалган ва отиб ташланганларга «ўз дўстлари» ҳолис хизмат қилиб берганлар. Абдулла Қодирийни олайлик. Сталин ўзбекда шундай ёзувчи борлигини биларканми? Ёки «Ўтган кунлар» китобини ўқибдимми? Усмон Носир қамалганда Сибирдан туриб Сталинга хат ёзган эканлар, ўзларининг айбсиз эканликларини исбот этмоқчи бўлганлар. Москвадаги идора бу хатни текшириш учун Тошкентга юборган. Тошкентдаги «дўстлар» Усмон Носир ижодида халқ душманига ҳос мазмун борлигини таъкидлаб жавоб йўллаганлар. Бу ўринда биз хусумат, гараз, ҳасад каби иллатлар булоғидан сув ичиб семирган дўстликка дуч келаямиз», - деб ёзади Тоҳир Малик ўзининг «Одамийлик мулки» асарида.

Шу билан мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок, бу иллатларга қарши кураш бошланди. Ҳозирги кунда эса давлатимиз миллий маънавий қадриятларни тиклашни, инсонларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақиришни ўз ички сиёсатимизнинг муҳим қисми деб билган ҳолда иш тутмоқда.

Шундай қилиб, қисқача бўлса-да, ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар нима эканини, уларнинг шахс ҳамда жамият ахлоқий ҳаётида нақадар муҳим ўрин тутишини кўриб чиқдик.

4-Мавзу ОИЛА, ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ДАВЛАТНИНГ АХЛОҚИЙ АСОСЛАРИ ҲАМДА ШАХС АХЛОҚИЙ ТАРБИЯСИ

1. Никоҳ энг қадимги ахлоқий муносабат шакли. Буюк мутафаккирлар оиланинг мукаддаслиги хақида.
2. Оиладаги ижтимоий-маънавий муҳитнинг фарзанд тарбиясига таъсири, эркак ва аёлнинг ўрни.
3. Оила шаънини сақлашда ота-она ва фарзандлар масъулияти ва бурчлари; ажралиш ва унинг оқибатлари
4. Давлатнинг ахлоқий моҳияти. Давлат томонидан ёш оилаларни ижтимоий муҳофаза қилинишининг аҳамияти.

Оилани фуқаролик жамиятнинг, давлатнинг энг муҳим хужайраси дейишади. Чунки ҳар бир жамият аъзосининг, бўлажак фуқаронинг тарбияси оиладан бошланади. Оила уч жиҳатни: ўзининг бевосита кўриниши бўлмиш никоҳни; оилавий мулк ва анжомлар ҳамда улар хақидаги ғамхўрликни; болалар тарбиясини ўз ичига олади.

Аввало, никоҳ хақида тўхталиб ўтайлик. Қонунга биноан никоҳ тузиш шартларида энг муҳимлари – никоҳга кирувчиларнинг ўзаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёшига етганликларидир. Бизда йигитлар учун – 18 ёш, қизлар учун 17 ёш никоҳ ёшлари қилиб белгиланган. Бу масаланинг ҳуқуқий томони. Унинг иккинчи – ахлоқий томони ҳам борки, у севги, муҳаббат, кўнгал иши билан боғлиқдир. Никоҳ тузишдан олдин икки ёш орасида гоҳ очик севги – мунтазам учрашувлар, аҳду паймонлар қилиш ёки орқаровотдан бир-бирини ёктириш ҳолатлари бўлиш мумкин. Ҳар иккала ҳолатда ҳам розилик ўзгармас шарт ҳисобланади.

Баъзан, қадимда Шарқ халқларида, шу жумладан ўзбекларда қизнинг ёки йигитнинг розилигисиз тўй қилиб юборишган, ота-оналар келишишса – бас, деган фикрларни учратамиз. Ваҳоланки, бундай ҳолатлар кам бўлган, уни мусулмончилик инкор қилади. Ривоят қилишларича, пайғамбаримиз

Мухаммад алахиссалом уйларига совчи келганида, кизлари Фотимадан доимо розилик сўраганлар ва рад жавобини олганлар. Фақат Ҳазрат Али совчи қўйганларида, Биби Фотима розилик берганлар. Демак, фарзандининг розилигини олиш бизга Пайғамбаримиздан қолган суннат экандир.

Ҳозирги кунда ҳам қўлгина ёшларимиз совчилар орқали турмуш курадилар. Одатда совчилар келиб кетгандан сўнг, йигит балан киз учраштирилади, иккаласи бир-бирини маъқул кўрсаларгина, фотиҳа қилиниб тўй тараддуди кўрилади. Жуда кўп ҳолларда бундай ёшлар ўртасида кейинчалик ҳақиқий муҳаббат шаклланади. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романида тасвирланган Отабек ва Кумуш ўртасидаги севгини бунинг мумтоз намунаси деса бўлади. Лайли билан Мажнуннинг муҳаббати ҳамма севишганларга ҳам насиб этавермайди. Бундай романтик-сурурий севги реал ҳаётда камдан-кам учрайди. Бунинг устига, оилавий муҳаббат маълум маънода салобатли, кўпроқ яширин тарзда намоён бўлади.

«Нақл қилишларича, ишқнинг ҳажр ўти Мажнун жонига илашди, заиф баданига ҳарроратли у ўтнинг алангаси туташди. Ҳар қанча муолажа қилсалар ҳам фойда қилмади – касали ортди, иситма тушмади. Бемор оғирлашиб, жон талвасасига тушганда, кимдир бу аҳволдан Лайлини хабардор қилди. Паривасини бу хабар ношод этиб, ўз девонасининг ҳолини сўраш учун нома ёзди. Бир одам хатни Мажнунга етказганида, унинг танида жон асари қолмаган эди. Шу пайтда меҳрибонлари Лайли номасини ўқиганларида беморнинг эшитаяётгани ва таъсирланганини сездилар. Ҳар гал нома такрор ўқилганида, бемор танига жон қайта киргандек бўлар эди. Бемор касалдан тузалиб, сиҳат-саломат бошини кўтарганча бу хатни такрор ва такрор ўқиди, соғайгач эса тумор қилиб бўйнига тақиб олди. Ишқ алангасидан Мажнуннинг касали тузалди ва у сўз такроридан бадани қувватга кирди¹.

«...К-эй жонинг ўлуб менинг маконим.

Қим жонингга садқа хаста жоним.

¹ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Тошкент., Ғ. Ғулом ном. Адабиёт ва санъат нашриёти., 1976 й 63 бет.

*Ранжимна ўзингга олдинг асру,
Дарду аламимга қолдинг асру.
Минг йил ҳам агар тирик бўлойин,
Узрунгни не тил била қўлойин?...»*

Ҳазрат Мир Алишер Навоий ишқнинг баёнини бундай тасвирлайдилар:

«Ишқ – порлоқ юлдуздир, башарият кўзининг нуру зиёси шундай. Ишқ – товланиб турувчи гавҳардир – инсоният тожсининг зийнати ва баҳоси шундан. Ишқ – толей қуёшидир, қайгули диллар тиканзори ундан гулшан. Ишқ – балқиб турган тўлин ойидир, қороғу кўнгишлар кечаси равшан... Ишқ – алангали чақмоқдир, кўпгина жону дилларни ёлқини билан кул қилади. Ишқ – аждаҳоддир, оламни домига тортмоқ унинг тилаги... Ишқ – шунчалар қайсарки, унинг олдида подшоҳ ҳам, гадо ҳам тенг, у шундай зулмкорки, унинг қошида ифлос-фосиқ ҳам, покдил ошиқ ҳам бир ҳам бир... Дунё бозорининг гавгоси ва дунёда ҳамма нарсаларнинг савдохонасидаги шовқин-сурон – ишқ туфайлидир...»¹

...Йигит ва киз турмуш қурганларига қадар бир-бирларининг одатларини, феъл-атворлари ва руҳиятларини мукаммал ўрганишмаса, оилани бахтиёрлик пойдеворига қиришлари осон бўлмайди. Чунки яхши оила қуриш учун биргина муҳаббат кифоя эмас. Орада дўстлик ва ишонч бўлиши керак. Шундай оилаларни учратамизки, эр-хотин бир-бирини севади, турмуш қуришни эса билмайди. Оила қуришда маълум босқичларда биргаликдаги қураш, машаққатларни биргаликда енгиб ўтиш талаб этилади. Дейдиларки, «Муҳаббатнинг кўзи кўр бўлади». Яъни бир-бирига кўнгиш қўйган йигит ва киз унча-мунча хато ва камчиликларини сезмайдилар, сезсалар ҳам эътибор бермайдилар. Муҳаббатнинг кўзи кўр бўлса, оиланинг кўзлари ҳаминиша очик бўлади. У ҳатто тунлари ҳам юмилмайди.

Бир-бирини билиш – бир-бири ҳақида ҳамма нарсани билиш эмас. Бу бир-бирига нисбатан ишончли ва ёқимли муносабатда бўлиш, бир-бирига

¹ Алишёр Навоий «Ҳамса», Лайли ва Мажнун. Тошкент., Ғ.Ғулом ном. Адабиёт ва санъат наш. 1986. 215 бет..

ишониш демакдир. Одам бошқа шахснинг рухий оламига бостириб киришга уринмаслиги керак. Лекин айрим эр-хотинлар ажралишиб кетишганларидан сўнг, айниқса, бошқа оила қурганларидан кейин бир-бирларини кадрларига ета бошлайдилар.

Оиланинг яна бир жиҳати – унинг ўз мулкига эгалигидир. Агар никоҳ оиланинг ботиний кўриниши бўлса, оилавий мулки унинг ташқи кўриниши дейиш мумкин. Оиланинг мавжуд бўлиши учун ишлаб топиладиган маблағ ҳам зарурдир. Оила учун топиладиган ана шу маблағ, шубҳасиз ахлоқий табиатга эгадир. Оила бошлиғи оила аъзоларини ҳалол едириб-ичириши, кийдириши лозим бўлади. Оилани эркак киши бошқаради, у нафақат «стопиб келади», балки оилавий мулкка хўжайинчилик қилиш, уни тақсимлаш ҳуқуқига ҳам эгадир.

Оилада фарзанд тарбиясининг аҳамияти ниҳоятда катта. Ота болада ўз жуфти ҳалоллини, она эса севимли эрини кўради... Фарзандда эр-хотиннинг мухаббати жонланади. Бола – оилани тутиб турувчи жонли мухаббатдир. Болалар оилада умумий оилавий мулк ҳисобига еб-ичадилар, тарбия оладилар, таълим оладилар, ҳаёт кечирадилар. Оилада фарзандлар интизомли бўлиб ўсмоқлари, ота-онага бўйсинишлари лозим. Лекин бу интизом куллиқка ўргатиш эмас. Балки болаларга ҳос эрка тангиклик, ўзбошимчалик сингари салбий хусусиятларни йўқотишга хизмат қилиш керак. Ота-онага бўйсуннишдан бош тортишга йўл қўйиш боланинг келажакда қўпол бадхулқ нокамтарин бўлиб етишувига олиб келади. Отанинг фарзандга меҳри-мухаббати чексиздир, чунки у фарзанди ўз суратидан кўчирилган нусха, деб англайди. Зотан, отанинг тасаввури тўғридир. Фарзанд отанинг бир жузъий суратда, хулқ-атворда унга ўхшайди. Шунинг учун ота фарзанди тарбиясига диққат ва эътибор қилади. Ўзи истаган фазлу-камолни фарзандларга беришга, уни ўзидан кўра ҳам мукамал қилиб етиштиришга ғайрат қилади. Шу мақсад йўлида ҳар қандай машаққатга бардош беради. Фарзанди хақида халқдан «Тарбия қилган отасига раҳмат!» деган олқишни эшитса севинади. Фарзанди орқали қўзлагаң мақсадига етишни истайди, невара, эваралар

кўриб, наслнинг давом этишини орзу қилади. Бу ўринда отанинг ўғил кўрганда қувонишига сабабига изоҳ бериб ўтсак. Албатта, ота учун киз фарзанд ҳам ўғил фарзанд ҳам бир хилда суюмлидир. Иккови ҳам Аллоҳ берган улуг неъмат ҳисобланади. Аммо ўғил фарзанд насл-насабни давом эттирувчи бўлгани учун ҳам отада алоҳида қувонч уйғотади. Қувонч сабабини қизларни камситишда деб англамаслик керак. Чунки Ислом динида болаларни ажратиш, яъни бирини кўпроқ, иккинчисини камроқ яхши кўриш дуруст ҳисобланмайди.

Фарзандининг ҳаётига сабаб бўладиган биринчи қувват – она жисмидаги қондир. Чақалоқ шу қондан озикланиб, ҳаётини сақлайди. Бола биринчи сўзни онадан эшитади ва ундан ўрганади. Шунинг учун ҳам биз «ота тили» демай «она тили» деб сифатлаймиз. Болани ўстиришда, тарбия қилишда отага қараганда она кўпроқ хисса қўшади. Шунинг учун бўлса керак, ёш болалар отадан кўра онага кўпроқ майл этадилар. Улғайганларидан кейин ҳам сирларини аввало онага айтиб маслаҳат сўрайдилар. Она фарзанди учун ўзини фидо қилишга тайёр туради.

«Мир Алишер Навоий бир куни қўшни мамлакатга сайёҳатга чиқибди. Шаҳар кўчасидан ўтиб кетаётиб, кўзи эшик олдидаги супада йиглаб ўтирган бир аёлга тушиб қолибди. Шоир ундан:

- Ҳой, синглим, нега бунчалик изтироб ўтида қовурилаяписиз?- деб сўрабди. Аёл жавоб бермабди. Алишер Навоий яна савол берибди. Шунда халиги аёл:

- Э, йўловчи, нимасини айтасиз. Яхшиси сиз сўраманг, мен айтмай, - дебди-да, йиглаверибди.

- Йиглашингизни боисини айтинг, балким ёрдамим тегиб қолар, - дебди тагин хазрити Алишер Навоий.

- Кўймадингиз-кўймадингиз-да, дебди аёл. Ҳа, майли, айтсам айта қолай. Подшоҳи олампаҳоҳимизнинг бир одатлари бор, ўзлари дунёга келган кунлари туғилган бола ўн беш ёшга кирди дегунча уни ўлдиртириб юборадилар. Шу одатлари туфайли не-не болалар бевақт

халок бўлди. Мен ҳам бундан бир куни кам ўн беш йил бурун бир ўғил кўрган, уни билдирмасликка қанча уринмай, айгокчилари пайқаб қолиб шохга хабар қилишган экан. Куни кеча келиб: «Эртага ўғлинг ўн бешга тўлади, подшоҳликка олиб кетамиз», дейишди. Яккаю ягона нури дийдамнинг куни битди, подшоҳликдан тирик қайтишига ҳечам ақлим етмайди. Қанотидан айрилган лочин ўчолмас, дегандай, боламдан айрилиб қолган куним менинг ҳам ўлганим. Мен йиғламай, ким йиғласин.

Аёлнинг гапи Алишер Навоийга қаттиқ таъсир қилибди. Шоир болани қутқаришга, подшоҳнинг бу ярамас феълига хотима беришга аҳд қилибди.

- Хафа бўлманг, синглим, - дебди у аёлга қараб, - бир иложини топармиз. Ҳозир ўғлингиз қаерда?

- Уйда ётибди, - деб жавоб берибди аёл.

- Мени уни олдига олиб кириб.

Аёл Алишер Навоийни эргаштириб уйга кирибди. Буларни кўриб бола ўрнидан турибди-да, келиб шоирга салом берибди. Ҳазрат алик олгач, болани бир чеккага имлабди-да, қулоғига шивирлаб шундай дебди:

- Онагга айт. Ўз сугидан ҳамир қориб сенга икки дона кулча ёпиб берсин. дебди. Бола нима дейишини билмай қолибди. Буни кўрган Алишер Навоий:

- Бор айтганимни қил, гапимни маъносини кейин айтаман, англайсан. – деб болага. Кейин мен кечроқ қайтаман, дебди-да, кўчага чиқиб кетибди. Бола шоир айтган гапларни онасига етказибди. Онаси, бу гапда бир хикмат бордир, деб ўз сугига ҳамир қориб, ундан иккита кулча тайёрлабди. Кулчаларни энди ёпиб бўлган экан, уйга Алишер Навоий кириб келибди. Аёлнинг қўлидан кулчаларини олиб, болага қараб шундай дебди:

- Бу кулчаларни қўйнингга солгин-да, кўркмай подшо саройига бор. У сени ўлимга ҳукм қилади. Сен кўркма. Одат бўйича жаллодлар ҳукми адо этишдан олдиндан подшо сандан: «Ўлимнинг олдидан охириги илтимосингни айт, бажарман», деб сўрайди. Шунда: «Султоним, шу кулчаларни есалар», дегин-да кулчадан бирини унга узат. Подшо олмайди. Қаҳр-ғазабга келиб: «Мени ўлдирмоқчи бўлиб, кулчага захар қўшган бўлсанг-чи!» - дейди. Сен шунда ҳеч ҳам чўчима, кўркмасдан: «Кулчага захар қўшилганми, йўқлигини кўринг», - деган-да уни қок иккига ушатиб, ярмини е. Кейин подшо ҳам ноилож қолган яримтасини ейди.

Эртаси тонг отибди. Азонда подшо айғоқчилари келиб, онасининг деди фарёдига кулоқ солмай, болани саройга олиб кетишибди. Болани кўрган подшо:

- Мен дунёга келган куни туғилган экансан, ҳозир ўлишинг шарт. Аммо ўлимнинг олдидан охириги тилагингни бажаришга ваъда бераман. Айт истагингни – дебди.

- Марҳаматингиз учун раҳмат, султону боқарам, - дебди бола. -- Охириги илтимосимни бажарадиган бўлсангиз, майли, айтай. Бола шундай деб қўйнидаги кулчаларнинг бирини олиб иккига бўлибди, бир бўлагини подшога узатибди-да: - Шу кулчани есангаз, - дебди.

Подшо ғазабга келиб:

- Нима? Мени ўлдирмоқчимисан? Бу кулчага захар солинган бўлса-чи? – дебди-да жаллодни чакирибди. Шунда бола кўркмасдан дангял туриб:

- Кулчани иккига бўлиб ярмини сизга бердим. Унга захар қўшилган, деб гумон қилдингиз. Майли, аввал мен ейман, захар қўшилган бўлса, мен ўлақолай. Бола шундай дебди-да, кулчанинг ярминини ебди. Унга захар қўшилмаганини кўрган подшонинг ўз ваъдасини бажаришдан бошқа иложи қолмабди. Кулчанинг ярминини ебди. Буни қарангки, бирдан подшога болага меҳр уйғониб, ўз туғишган

укāsидай яхши кўриб қолибди. Уни шунча ўлдирай дермишу, аммо ўлдиргиси келмасмиш. Ўйлаб-ўйлаб охири: «Кел, - дебди подшо ўзига ўзи, - Вазир қилиб олсам, подшоликни талашмас». Подшо шундай дебди-да, болани ўлдирнш фикридан қайтиб, ўзига ўнг қўл вазир қилиб олибди. Шу кундан бошлаб, подшо ўзи туғилган куни дунёга келган болаларни ўлдирнш одатини ҳам тарк этишга мажбур қилган киши – доно Алишер Навоийдан бир умрга миннатдор бўлибди»¹.

Агар она кад-қоматини бир дарахтга ўхшатсак, фарзанд шу дарахтнинг ширин бир мевасидир... Маълумки, Қуръон Каримда бирон беҳуда сўз ёки жумла йўқ. Аллоҳ мўмин-мусулмонларни комил инсон қилиб тарбиялаш учун қайси фармонини неча марта такрорлашни лозим деб билган бўлса, шунча марта нозил қилган. Яратган ўз бандаларининг жисмоний жихатдан ҳам рухоний хусусиятларидан ҳам жуда яхши огоҳдир. Масалан, ота-онага, хусусан онага ўз фарзандларига нисбатан шундай меҳр ато этганки, она учун энг оғир, хатто таҳликали давр бўлган ҳемиладорлик ва кўз ёриш даври ҳамда чақолоқни эмизиб, тарбиялаш йиллари ота-она ҳаётидаги энг бахтли дамлардир.

... - Ҳайит арафасида онам билан бозорга тушдик. Ниятимга кўра, энг аввал онажонимга янги маҳси олиб бердим. Ўша ернинг ўзида янги маҳсини кийдириб қўйдим. Кейин ковушларини ҳам янгиладим. Сўнгра таглик патак олиб келиб ковушларига солдим. Кейин Туркиянинг янги пайпогидан ҳам олиб бердим. Онажоним тураётганларида «энди рўмол олиб берсам, бош-оёқ сарпо қилган бўларканман», деб ҳазиллашдим. Онам «ҳа, ҳа» деб кўлиб қўйдилар. Гап-сўзларимизни эшитиб турган маҳсидўз «Онаҳон, бу йигит ўглингизмилар?» деб сўрадилар. «Ҳа», дедилар онам. Шунда маҳсидўз ҳозир жуда улуг иш рўй берди. Розилик билан шундай жилмайдингиз-ки, мана шу кулгингиз ўглингиз учун еру осмоннинг гулга тўлганидан ҳам яхшироқ бўлди. Дунёда Аллоҳга иймон келтирганидан кейин ота-онанинг хизматини қилиб, дилини хушнуд

¹ Эл деса Навоийни ... Маматкул Жўраев. Тошкент, «Чўлпон», 1991, 57-59 бетлар.

этишдан улугроқ иш борми?! Кўриб турибманки, ўглингиз хизматингизни сидқидилдан қилаяпти, мен бу ишларга гувоҳлик бераман. Ҳозир шу ерда фарзандингиз ҳаққига дуо қилинг, чунки шу соатда Аллоҳнинг даргоҳи очик турибди, иншоаллоҳ!» деган гапларни айтди. Мен маҳзидўзнинг оддий одам эмас, балки илм эгаси эканлигини ангадим. Гапларидан қалбим сел бўлиб оқди. Онажоним шу бозорнинг ўртасида узоқ дуо қилдилар... Ўша воқеадан сўнг қачон онамнинг хизматларини қилсам, аввал ҳеч ҳис этмаганим бир ажаб улугварликни сезадиган, чарчоғим тарқайдиган, таним роҳатланадиган, дилим яйрайдиган бўлди. Ишқалиб Аллоҳим мен бу роҳатдан бемаврда жудо этиб қўямасин-да...»¹

Шу боис оила илк ахлоқий тарбия ўчоғи сифатида ҳам катта аҳамиятга эгадир. Шу ўрийда бошқа бир ривоятни келтириб ўтмоқни жоиз санадик: «Ўғил кўзлари хирилашиб қолган, овқат еяётганида кўллари қалтирайдиган қари отасининг иззат ва ҳурматини бажсо келтирмас эди. Бир куни чол бечоранинг кўллари қалтираб, ош сузиб берилган чинни косани тушириб, синдириб қўйибди. Бунини кўрган келин нардон гаплар айтиб, унинг кўнглини вайрон қилади. Ўғил эса отасини ҳовли этагидаги зах хонага кўчиради. Келин эса қайнотасига эски ёғоч косада, таом берадиган бўлди. Бундан кўнгли озор топган қария вафот этиб кетган кампирини эслаб, зор-зор йиғларди. Унинг ёлғиз юпанчи ва сўянчиги беш ёшли набираси эди. Бола бобосининг ёнига келиб ўтиради, маъсумона сўзлари, ёқимли қилиқлари билан бобосининг кўнглини овлаб, унинг гам ва аламларини бир оз бўлса-да, енгиллатарди.

Бола кўлига пичоқ олиб бир ёғочни йўниб ўтирганида отаси: «Ўғлим, нима қилаяпсан?» - деб сўради. Бола юмушидан бош кўтармаган ҳолда жавоб берди:

¹Тоҳир Малик. «Одамийлик мулюк» (Ахлоқ китоби) Тошкент, «Шарқ», 2008. 43-47 бетлар.

- *Дадажон, ойим эски ёғоч косада бувамга овқат берадилар. Мен ҳам ёғоч коса ясайман, қатта бўлганимди ойим билан сизга шу косада овқат бераман» - деди.*

Гўдакнинг бу ибратли гапи отага таъсир илди. У дарҳол зах хонада ётган отаси ҳузурига кирди, тиз чўкди ва кўз ёш тўкиб узр сўради...»¹

Ота-онанинг фарзанд олдидаги бурчи ҳам улуг экан. Фарзандни дунёга келтириб қўйгани билан иш битмайди. Ота-онанинг фарзандларига илм ва яхши ахлоқ тарбиясини, хусусан, бадан тарбиясини ҳам бериш, жисмонан чиниктириш, хусусан, сузишни ўргатиш каби вазифалари бор. Ислон Каримов таъбири билан айтганда: «... фарзандларимизнинг биздан кўра кучли, билимли, доно ва албатта бахтли бўлиб яшаши учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этаётган эканмиз, бу борада маънавий тарбия масаласида, ҳеч шубҳасиз, бекиёс ахамият касб этади». ². Ота-она фарзандини одобли, ахлокли қилиб вояга етказганлари учунгина олқишга сазовор бўладилар. Ота-онанинг бурчлари ҳақида гап кетганда, фарзандига чиройли исм қўйиш маъсулиятини, вояга етганда уйлантириш (турмушга чиқариш) вазифасини вақтида бажаришлари шартлигини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим. Баъзан эшитиб қоламиз, айрим ота-оналар турли баҳоналар билан бу вазифани галга солаверадилар... Ота-оналик бурчини тўғри адо этганларни Аллоҳ турли балолардан ва маломатлардан, беномусликлардан асрайди. Битта ҳақиқат бор, унутмаслик керак: ким ота-онасини дуосидан маҳрум бўлибди, жаннатдан маҳрум бўлибди.

Ота-онанинг фарзандга меҳри – яралишида бор десак, хато қилмаган бўламиз. Бундай меҳрни биз ҳатто жониворларда ҳам кўрамиз. Далада кузатган эдим: она совлиқ боғланган. Кўзичок ўйнаб юрибди. Бир маҳал ўзидан каттароқ кўзи билан сузишмоқчи бўлди. Бундан совлиқ хабардор бўлиб маъраверди. Арқондан қутилишга уринди. Кўзиси биқинидан бирикки зарба еб еқилгач, совлиқ қаттиқ силтани-да, арқонни узди. Бу ҳолатда

¹ Тоҳир Малик «Одамийлик мулки»(Ахлоқ китоби) Тошкент, «Шарқ», 2008. 43-47 бетлар.

² И.Каримов. «Юксак маънавият – енгилмас куч», Тошкент., «Маънавият», 2008., 4-бет.

«она меҳри арконни узди», деб сифатласак ҳам бўлар. Сиз ювош кўринган мушукнинг боласини олишга уриниб кўринг-чи, таламасмикан?!

...Учраб турадиган айрим ота ёки оналарининг ўз фарзандларига нима учун бемехр эканликларининг сабабини англагандай бўламиз. Демак, Яратган раббимиз уларнинг кўнглидан раҳматини тортиб олиб қўйган экан. Бундайлар келажакда қандай ажр олишларини ўйлаб кўришармикан? Йўқ, ўйлашмаса керак. Чунки ундайларда имон бўлмайди. Фақат имонсиз одамгина ўз фарзандларидан кечади. Етимхоналарда тирик етимларнинг ота-оналарига «ота» ёки «она» дейилмиш шарафли ном билан аташга тил ҳам ҳазар қилади.

Ривоят қилурларким, ҳазрати Умар (р.а.) бир мўътабар одамни шаҳар ҳокими этиб тайинламоқчи бўлдилар. Котиб фармонни ёзишга киришган онда бир гўдак кириб амиралмуслиминнинг тиззаларга чиқиб, ўтириб олди. Халифа болакайни ўпиб, эркаладилар.

Ҳокимликка тайинланаётган киши бунни кўриб:

- Бу гўдак ўз ўглингизми? – деб сўради.

- Йўқ, бу бир камбағалнинг фарзанди. Ота-онаси вафот этган. Болани ўз тарбиямга олганман, - дедилар ҳазрати Умар.

У киши халифанинг мулойим қалбли, шафқат, марҳаматли эканликларига ажабланиб, деди:

- Менинг ўнта фарзандим бор. Мен ўз болаларимни ҳам эркалаб, ўпмайман. Болаларим мени кўришганда зириллаб туришади. Ота шундай бўлиши керак эмасми?

Халифа бу сўзларни эшитиб, ёзилган фармонни олиб йиртиб ташладилар-да, дедилар:

- Бу одамни ҳоким этиб тайинлашни истамайман. Ўз фарзандларига тошкўнгил бўлган одам халққа қандай манфаат етказиши мумкин?

Ота-онани ҳурмат қилиш катъий ва ўзгармасдир. Бу буйрукни бажариш ихтиёрий эмас, балки у ҳар инсоннинг бурчидир. «Уфф» сўзига

боғлиқ икки маъно бор: Ота-онага ёмон сўз айтиб, беҳурмат қилмаслик. Мисол учун: ота-она иш буюрганда «уфф, тинч кўймас экансизда», ёки «уфф, шу гапларингиз ҳам жонимга тегди» «уфф, сизга ҳеч тушунтириб бўлмас эканда» каби норозиликни ифода этишни Яратган бизга ман этапти.

Ишдан чарчаб қайтдингиз ёки кўнглингиз бир нимадан ғаш. Ўзингизча «уфф» деб кўйдингиз. Билмайсизки, шу «уфф»ингиз билан ота-онангиз қалбини тилиб юбордингиз. Уларнинг «болам оғир синовга тушубди», деб озорланганларини англамадингиз. Энди улар кунлаб, балки ойлаб кўзларингизга термулиб, паришонлик булутининг кутқарилишини кутадилар. Демак, биз ота-онамизни ташвишимизга шерик қилмаслигимиз керак экан. Фарзанд ота-онанинг ҳузурда ўзини қанчалик хокисор тутса, шунча яхши тарбия кўрган бўлади.

Аллоҳ буюрадики *«... ниманики хайр эҳсон қилсангизлар ота-она, қариндошлар, етимлар, мискинлар ва мусофирларга қилинганлар»*. Эҳсонга лойиқлар орасида ота-онаси бўлади. Ота-онасини муҳтож кўйиб, улардан бошқаларга эҳсон қилишдан нима фойда бор? Қишлоқларнинг бирида бу воқеага гувоҳ бўлган эдик. Биродаримизникида меҳмонда эдик. Кўшнисини эҳсонга таклиф этди. Чиқдик. Жуда кўп меҳмон айтилган экан. Биз ҳовлида, тут дарахти соясидаги сўридан жой олдик. Рўпарамизда ошхона, унинг ёнидаги бир дастак ҳужра бор эди. Агар ўша ҳужрадан хаста овоз чиқмаса унда одам яшашига ишонмас эдим. Ўша ҳужрага кўп тикилаётганимни сезган биродарим, «у ерда соҳиби эҳсоннинг волидалар яшайди, бир оз хасталар», деб изоҳ берди. Мен «меҳмонларга жой ҳозирлаш учун каттароқ уйдан бу ҳужрага вақтинчалик олиб чиқилгандир», деган ўйда эдим. Аммо эҳсон яқинига етганича ҳам биров у ҳужрадан хабар олмади. Бир пиёла иссиқ чой ёки бир бурда иссиқ нон олиб кирмади. Шундан сўнг биродаримдан «доим шу уйда яшайдиларми?» деб сўрашга мажбур бўлдим. Биродарим кўшнисининг сирини очаетганидан хижолат бўлибми, аста «Ҳа» деб қўя қолди, бошқа изоҳ бермади. Бошқачароқ изоҳга ҳожат ҳам йўқ эди. Бу

тез-тез учрайдиган воқеа эмас. Биз ҳам ваҳима қилмоқчи эмасмиз. Лекин бу даҳшатдан (ҳа, айнан даҳшат, айнан ёвузлик) деймиз кўз юма олмаймиз. Ақлни лол қолдирадиган даражада эҳсон дастурхонларига меҳмонларни чорлаганлари ҳолда оталари ёки оналарига ўзларининг эски кийимларини кийинтириб қўядиганлар озми ё кўпи?

Ота-оналарини иззат қилувчиларни ҳаётда кўп учратамиз ва бундан кўнгилларимиз шодланади. «Менинг фарзандларим ҳам шундай солиҳ бўлсин», деб ният қилади. Ният қилишимиз яхши, аммо шунинг ўзи кифоя эмас. Фарзанднинг олижаноб, фазилатли бўлиши фақат унинг насл-насабига ҳам тааллуқли бўлиб қолмайди.

Қадимда ўғриларнинг қўллари кесилганини эшитганмиз. Шундай ўғрилардан бири уиланиб, жазога ҳукм қилинганда бир қизча подшо ҳузурига келиб, тиз чўкиб йиғлаганча ўтиниб сўрабди:

- Отамни жиноятлари учун қўлларини кесишни буюргансиз. Бишаман, ҳукмингиз адолатли. Лекин отамнинг мендан кичик яна тўрт фарзандлари бор. Онамиз касалландлар, бизларни боқа олмайдилар. Агар отамизнинг қўлларини кестирсангиз, ҳаммамиз очдан ўлаемиз. Бизларга раҳм қилинг, отамизнинг қўлларини кестирманг. Агар қўл кесмасликнинг бошқа иложи бўлмаса, у ҳолда отамнинг қўллари ўрнига менинг қўлимни кеса қолинг.

Подшо бу гапни эшитиб, кичкинагина қизнинг ота-онасига муҳаббати бу қадар улуглигидан ҳайратда қолди.

- Майли, отанг қўли ўрнига сенинг қўлингни кестираман. Қўлингни бугун эмас, эртага кесишади. Эртагача яхшилаб ўйлагин, кейин яна пушаймон еб юрмагин, - деди.

Эртаси куни жазо майдонида одам тўпланди. Қизнинг отасини келтирдилар. Қиз ҳам ҳозир бўлиб, отасига деди:

- Отажон, сира қўрқманг, мен подшога «Отамнинг қўллари ўрнига менинг қўлимни кестиринг», деб ялиндим. Илтимосим қабул бўлди. Ҳозир менинг қўлимни кесиб, сизни озод қилишади».

Киз шундай деб, кундага қўлини қўйди. Бу ҳолатдан подшо ҳам, тўнланганлар ҳам кўз ёши тўкдилар. Қизнинг отаси озод этилди. Ота-болага илтифотлар кўрсатилди. Подшонинг амри билан жазо майдонидаги кунда олиб ташланиб, унинг ўрнига бир мрамртош тикланди-да, бу сўзлар ўйиб ёзилди:

«Бир ёшгина киз отасининг қўли ўрнига ўз қўлини фидо этишни истади. Шу қиздек фарзандга эга бўлган ота-она қандай бахтиёрдир...»¹

Бу мрамртош фарзанд меҳрига қўйилган ўзига хос рамзий хайкалдир. Ҳаётда ҳеч ерда бундай хайкал йўқ. Аммо ота-она фарзандидан озгинагина меҳр кўрса ҳам унга ўз қалби туридан битта хайкал тиклайди. Бу хайкалнинг номи - шукроналик. Ота-онасини рози қилган фарзандга эса тубо (жаннатлардан бири ёхуд ундаги бир дарахт номи) насиб бўлиши, Аллоҳ таоло умрини зиёда этиши ҳақида шарафли ҳадисда марҳамат қилинади. Ҳазрат Навоий таъбири билан айтилса – «Хурмати волидайн – фарзанд айн». Ота-онани ҳурматлаш – бажарилиши ўта зарур амалдир.

... Бизнинг юртимизда ота-онасини ҳурмат қилувчилар кўп. Камина истиқома қилувчи «Илеор» маҳалласида Япония мамлакатидан келган бир ёш олим ижтимоий тадқиқот олиб борди. У маҳалладаги барча маросимларда иштирок этишга ҳаракат қилди. Унинг зийрак фаҳми фарзандларининг ота-оналарини беқиёс тарзда ҳурмат қилишларини англабди. Бир куни у билан суҳбат чоғида дунёга машҳур япон адибларининг асарларидан гап очдим.

- Ҳа, Япония улуг ёзувчиларга бой мамлакат. Менинг юртим илм-фанда ҳам илгарилаб кетган, - деди у. Аммо ҳар бир халқ илм-фанда ёки адабиётда худди шундай, балки бундан ҳам аълороқ ютуққа эртами-кечми эришиши мумкин. Лекин сизнинг халқингиз эришган бойликка ҳамма эриша олмайди. Айниқса, ҳозирги кунларда, ҳамма нарса илм-фан тараққиёт мезони билан ўлчаниб, маънавий оламдан узоқлашаётган асрда қийин, гоят қийин. Мен

¹ Тоҳир Малик. «Одамийлик мулк» (Ахлоқ китоби) Тошкент, «Шарқ», 2008. 113 бет.

фарзандларининг ота-оналарига меҳрибонлигини назарда тутаялман. Бу мен учун янги оламдай туюлаяпти. Чунки мен бу оламни йўқотганман. Ҳозир ота-онам хаста. Акам қўшни оролда яшайди. Лекин бир неча ойлаб келиб кўролмайдди. Келса, ишдан қолади. Ишдан қолса, вазифасидан ҳайдалади...¹

Япониялик меҳмон шундай деб хурсиниб, кўзига ёш олган эди...

Кейинги пайтларда никоҳ муҳаббатнинг ўзаро чиқишмаслиги ҳақида Ғарб мутафаккирлари тез-тез ёзадиган бўлиб қолдилар. Чунончи, Эрих Фромм индустриал жамиятда муҳаббат камдан-кам ходиса эканини, никоҳнинг асосида бошқа бир – молиявий, сиёсий, иқтисодий сабаблар ётишини таъкидлайди. Умуман, Ғарб оламида бундай ходисалар анчадан буён мавжуд.

Никоҳ ўз моҳиятига кўра ахлокий ходисадир. Унда эҳтирослар ахлоққа бўйсундирилади. Оддий бирга яшашда табиий эҳтиёжни қондириш биринчи ўринда туради, никоҳда у иккинчи даражали мавқе эгаллайди.

«Исламда инсон табиатига, фитратига, яралишига зоятда мос бир ҳатти-ҳаракат мавжуд. Эрнинг хотинига узоқ муддат яқинлашмаслиги ҳам дуруст эмас. Чунки у аёлнинг ҳам жинсий ҳоҳишлари бор, унинг ҳам эҳтиёжларини қондириш керак, деган маъно адолат қилишга чақирганлар. Шунинг учун исламда шаърий жинсий муаммога эътибор беришган, уни асло айб санашмаган. Баъзан эр-хотиннинг ажралиш сабабларини диққат билан ўргансангиз, оилани бузилишига айнан жинсий муносабатлардаги етишмовчиликлар ҳам сабаб бўлиши мумкинлиги сира айтилмайди. Бу айб саналади. Ҳатто айрим эрларнинг ёки аёлларнинг зинога юриб кетишларига ҳам бир-бирларини қониқмаганликлари сабаб бўладикки, буни эътибордан четда қолдириш мумкин эмас.

Шаъбий (р.а) айтадилар:

«Бир аёл ҳазрати Умарнинг (р.а) ҳузурларига келиб: «Эй амирал мўминин, сизга инсонларнинг энг яхшиси устидан шикоят қилгани

¹ Тоҳир Малик. «Одвийлик мулки»(Ахлоқ китоби) Тошкент, «Шарқ», 2008. бетлар.

келдим. У шундай одамки, яхши амал борасида унга етадиганлари оз. Кечалари тонгача намоз ўқийдилар ва кундузлари доимо рўзадор бўладилар», деганидан кейин уялиб, аслида айтмоқчи бўлган гапларини айттолмади ва: «Эй мўминларнинг амири, мени кечиринг», - деди.

- Яхши, дедилар ҳазрати Умар. – Аллоҳ седан рози бўлсин. Сен у одамни жуда яхши сифатлар билан мақтадинг. У ҳақда бундан ортиқ бирор нарса гапиришингга ҳожат йўқ...

Аёл чиқиб кетгач, Каъб ибн Сур (р.а) дедилар:

- Эй амирал мўминин, аёл уялиб, шикоятини сўзлай олмади.

- Аёлнинг қандай шикояти бор эди?

- Аёл эридан «завжият (яъни эр-хотинлик) ҳақ-ҳуқуқларига риоя этмаётир», деб шикоят қилмоқчи эди.

Бу гапни эшитганларидан сўнг ҳазрати Умар (р.а.) аёлни орқага қайтариб, унинг эрига ҳам хабар юбордилар ва аёлнинг эри келгач, Каъбга:

- Ораларида сен ҳакамлик қил, дедилар.

- Сиз шу ердалигингизда мен қандай ҳакамлик қиламан?

- Мен тушунмаган нарсага сенинг ақлинг етди. Бинобарин, уларни эшитиб, ораларида ҳукм этмоқ сенинг ҳаққингдир, - дедилар халифа.

Шунда Каъб ҳалиги одамга:

- Аллоҳ субҳанаҳу ва таоло эрларига хитобан: «Агар етимларга адолатли бўла олмасликдан кўрқсангиз, сизлар учун (никоҳи) ҳалол бўлган аёлларга иккита, учта, тўрттадан уйланаверинглар», дея марҳамат қилганига кўра, кўли билан уч кун (нафл) рўза тутушинг мумкин. Тўртинчи кунни тутмаслигинг керак ва кўни билан уч кеча тонгача ибодат қилишинг мумкин. Тўртинчи кеча аёлингни ёнида ётишинг лозим, - дедилар.

Эр-хотин кетишгач, ҳазрати Умар Каъбга:

- Сенинг бу тоногонлигинг боягисидан ҳам гўзалдир, - дедилар ва Басрага қози этиб тайинладилар». Бу ривоятда гўзал бир донолик ҳам чарақлаб турибди. Ҳазрати Умар эрга тўғридан-тўғри «эрлик вазифангни

базар», деб амр қилмадилар ва буни доно биродарларига топширдилар. Каъб ҳам ўта нозиклик билан тушунтирдилар. Чунки у киши ҳам «ибодатингни йиғиштириб, хотининг билан бирга бўл», дея олмасдилар.¹

Оила бузилиши ҳам мумкин. Бунинг турлича сабаблари ҳам бўлиши мумкин. Бир – оилани ахлокий нуқтаи назардан бузилиши ҳисобланади. Бунда фарзандлар балоғатга етказ, эркин шахс сифатида янги оиллага асос бўлишлари – ўғил болалар уйлантирилиши, кизларнинг эса турмуш қуриши назарда тутилади.

Уйлантирилган фарзандларга ҳам, турмушга берилган қизларга ҳам янги оила қуриш ва уни моддий жиҳатдан дастлабки пайтларда муҳтожликдан сақлаб туриш учун етарли бўлган уй-рўзгор ашёлари ажратилади. Шунингдек, оиланинг табиий бузилиши ҳам мавжуд. Унда ота-онанинг, ёки отанинг вафоти туфайли оила мулкининг мерос бўлиб бўлиб бир ёки бир неча фарзандга ўтиши муносабати билан оила бузилиши мумкин.

Бундан ташқари, никоҳ бекор қилиниши муносабати билан оила бузилади. Аслида никоҳ ҳам диний, ҳам дунёвий нуқтаи назардан бузилмаслиги керак. Лекин ўртада хиёнат содир бўлиши ёки яна бошқа ҳар қил сабаблар туфайли никоҳни фақат ахлокий обрўга эга, қонун билан тан олинган идоралар, масалан, суд ва ваколатли мулла (талок бериш) бекор қилиши мумкин. Оилани мўъжазгина бир жамият деб фараз қилсак, бутун инсоният жамиятнинг дахлсизлигини ва жипслигига боғлиқ. Оилавий муҳаббат одамлар орасида кенг тарқалган энг мустаҳкам муҳаббатдир. Шунинг учун ҳам у кишилар ҳаётига таъсир кўрсатиши жиҳатидан одамнинг энг муҳим энг ҳаётбахш туйғусидир. Ўз уйида бахтли бўлган кишигина чинаккам бахтлидир. Хароб уйдаги бахтсиз одамлардан ташкил топган жамиятнинг ҳалокатга маҳкумлилиги шундан келиб чиқади. Ҳар бир инсоннинг оила олдида, оиланинг жамият олдида маъсулияти бор. Бу икки

¹ Тоҳир Малик. «Одамийлик мулк»(Ахлоқ югуби) Тошкент, «Шарк», 2008. 156-157 бетлар.

ижтимоий тушунчани бир-биридан айириш кийин. Соддароқ килиб айтилса, оиласида ҳаловати йўқ одамнинг хизмат жойида ҳам ҳаловати бўлмайди. Ишидан ҳам барака кетади, хизматдошлари билан кўпол муомалада бўла бошлайди. Ёки, аксинча, ишида омади юришмаган, хўжайинлардан сўкиш эшитган одам уйга қайтганида аламини оила аъзоларидан олади. Агар ҳаётимизнинг барча мақсад-мазмуни оиладаги шахсий бахтимиздан иборат бўлганида, шахсий бахтимиз биргина оиладаги муҳаббатда ўз ифодасини топарди.

Айтганимиздек, оила ахлокий ҳодисадир. Ҳар бир жамият мана шу сўнгги турдаги оила бузилишига қарши курашади. Бундай бузилиши қанча камайса, у ўша жамият ахлокий такомиллашиб бораётганини англатади.

«Бекажон» газетасининг 02.10.2015 йилги сонида «Бекажон сўровномаси» рўқни остида «Турмуш қуриш сабаблари ва статистика» куйидагилар эълон қилинган:

1. Севишган оилаларнинг 38 % ўз танловидан мамнун; 42 % кўниккан; 20 % афсусда экани маълум бўлди. Демак, севишиб оила қурган ҳар оиладан бирида муҳаббат туйғуси сўнган.

2. Дўстлик, ҳамкасблик, ота-она танловига кўра оила қурган жуфтликларнинг 40% фоизи ҳаётдан бахтли; 47 % кўниккан, 13 % эса норози эканлигини билдирган.

Умумий қизиқишлар ва совчилик орқали қурилган бундай оилаларда бахтли жуфтликлар сони юқори. Бунга сабаб дея севгидан кўра ўртада мавжуд бўлган дўстлик, садокат, ўзаро тушуниш ҳислари устуңлиги кўрсатилган.

3. Мажбурий никоҳлар, яъни тоқ ўтмаслик ниятида қурилган оилаларнинг атига 7% фоизигина ўз ҳаётдан мамнун эканини билдирган. 47% кўниккан, қолган 46% бахтсиз эканини тан олган.

4. Фарзанд кўриш истагида қурилган оилалар кўпинча бахтли кечаркан. Жуфтликларнинг 70% турмуш ўртоғи ва болалари билан бахтиёрлигини айтишган.

5-Мавзу МУОМИЛА МАДАНИЯТИ ВА ЗАМОНОВИЙ АХЛОҚ

1. Муомала маданияти - ахлоқий маданиятнинг таркибий қисми эканлиги. Муомала одоби ва унинг ахлоқий маданиятда намоён бўлиши.
2. Ахлоқий кадриятлар. Ахлоқий кадриятлар: хусусий ахлоқий кадриятлар; минтакавий ахлоқий кадриятлар.
3. Бурч. Бурчнинг ахлоқий моҳияти. Инсоннинг касбий одоби: олим одоби, журналист одоби.
4. Хуқуқшунос одоби, шифокор одоби, педагог одоби, муҳандис одоби, тадбиркор ва савдо ходими одоби ва бошқалар.

Дастлабки ахлоқ маскани бўлмиш оилалар йиғиндиси фуқаролик жамиятини, миллатни ташкил этади. Фуқаролик жамияти моҳиятан оила билан давлат ўртасидаги даражадан иборат бўлади. Гарчанд, унинг тараққиёти давлат тараққиётаги фуқаролар ҳуқуқидан кейинроқ рўй берса ҳам, у албатта давлатни тақоза этади, яъни фуқаролик жамиятининг яшаши учун унинг олдида мустақил нимадир бўлиши лозим бўлади. Фуқаролик жамияти замонавий дунёмизда вужудга келади, зеро, ҳозирги пайтдаги ҳақиқатдан ҳам инобатга олинади. Бирок, у бошқалар билан ўзаро муносабатда бўлмасдан туриб, ўз мақсадига эриша олмайди. Натижада ҳар бир алоҳида мақсад бошқалар билан ўзаро муносабатлар воситасида, уларнинг фаровонликка интилишини қаноатлантиргани ҳолда, ўзи ҳам қаноатланади. Бошқачароқ қилиб айтганда, фуқаролик жамиятида яхши, бадавлат, бахтли, ҳуқуқий яшаш учун пировард натижада бутун жамиятнинг ўшандай яшашига олиб келади.

Фуқаролик жамияти, шундай қилиб, бир кишининг эҳтиёжини унинг меҳнати воситасида қондириш баробарида, шу меҳнат воситасида барча қолганларнинг ҳам эҳтиёжини қондиради. У ўз аъзоларининг шахсий эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилади, одил суд воситасида улар мулкига дахл қилинишига йўл қўймайди. Фуқаролик жамияти турли табақалардан ташкил топади. Улар орасида табакавий ёки синфий зиддият сингари ҳодисалар рўй бериши мумкин эмас. Чунки бунда шахс – давлат фуқароси, муайян инсон манфаатлари биринчи ўринда туради ва бу

манфаатлари, айтганимиздек, ҳам ахлоқий, ҳам қонуний жиҳатдан ҳимоя қилинади.

Мамлакатимизда ҳозир эркин, демократик фуқаролик жамиятини тузишга киришганмиз. Бу жамият, маълум маънода, ғарбликлар тасаввуридаги фуқаролик жамиятларидан фарқ қилади. Ғарбда бу борада эътибор асосан, ҳуқуқий йўналишнинг устиворлигига қаратилса, бизда ахлоқий-маънавий йўналишнинг устиворлигини кўриш мумкин. Шу нуқтан назардан олиб қараганда, биз кураётган фуқаролик жамияти Ғарб дунёси учун ўрнак бўлиши мумкин. Бу фахрланиш ҳиссидан келиб чиққан баландпарвоз гап эмас. Масала шундаки, Ғарб жамиятлари ҳозирги пайтда ахлоқийликни ҳуқуқийликдан юқори босқичи сифатида қабул қилмоқдалар. Лекин улар учун «ахлоқий ўрин бўшатишдан» кўра, «ҳуқуқий ўрин эгаллаб туриш» на фақат қонуний, балки завқлироқ туюлади. Бизнинг менталитетимизда эса, бунинг акси – ҳар бир «ахлоқий ўрин бўшатиш» ўзбек қалбига қувонч, ўз инсонлик бурчини бажарганлик ҳиссини тўлдиради.

Бундан ташқари, бизда фуқаролик жамияти қуришни маълум маънода тезлаштирадиган, Ғарб менталитетига хос бўлмаган маҳалалар бор. Ўзбек маҳалалалари том маънода ахлоқий тарбиянинг маскани. Оила катталари болага қанчалик тарбия бера олса, ўша оилада яшаётган маҳалланинг тарбия борасидаги ҳиссаси ҳам шунча бўлади, десак хато қилмаймиз. Бунинг устига, маҳаллада халқимизнинг қадимий демократик анъаналари ҳозир ҳам ўз кучини йўқотган эмас. Маҳаллада яшаётган, ҳукумат аъзоси ҳам, миллионер тижоратчи ҳам, фаррош ҳам, оддий ўқитувчи ҳам бир хилдаги маҳалладошлик «лавозимида» бўлади. Уларнинг фарқланиши фақат ахлоқий жиҳатлар билангина белгиланади. Ана шу хусусиятлари билан маҳалла ўз-ўзини бошқариш тузилмаси сифатида оиладан фуқаролик жамиятига ўтиш учун ахлоқий кўприк бўлиб хизмат қилади. Бундай оралик боғловчи тузилма, Ғарб оламида йўқдир. Демак, шунга кўра ҳам бизда жамиятига ўтиш нисбатан осонроқ кечади, деган фикр билдириш мумкин. Республикамиз Президенти Ислам Каримовнинг «Шу маънода маҳаллани ўз-ўзини бошқариш мактаби, таъбир жоиз бўлса, демократия дархонаси, деб аташ мумкин», - деган сўзлари айти ҳақиқатдир. Шунга кўра ҳам, бизда фуқаролик жамиятига ўтиш осонроқ кечади.

Буюк немис файласуфи Фридрих Гегель «Давлатни ахлоқий гоёнинг воқе бўлиши», - деб таърифлайди ва муносабатларни маънавий муносабатлар билан муқояса қилиб, оилани – ҳиссиётга, фуқаролик жамиятини – асабнинг тизимига ўхшатади. Давлат ақлнинг рўёбга чиқиши сифатида ҳар бир шахс ихтиёрига мосдир. Одатда, давлатнинг мақсади ўз фуқароларини бахтли қилиш деб ҳисобланади. Агар фуқаролар қийналса, уларнинг субъектив эҳтиёж-мақсадлари қондирилмаса, давлатнинг мустақкамлиги шубҳа остида қолади. Давлатнинг асоси – сиёсий тузумидир. Унинг тақдири ҳам ана шу сиёсий тузумга боғлиқдир. «*Ор-номус тамойилларининг асосий қоидаларидан бири шундан иборатки. Ҳар бир одам ким бўлишидан қатъий назар, ўз ҳатти-ҳаракати билан ўзгалар ундан устун бўлишига йўл қўймаслиги жоиз*».¹

Демократик тамойилларни амалга ошириш жараёнларида давлат, ҳамма фуқаролар баравар тенг, деган усулда иш кўрмаслиги лозим, ҳамманинг ҳуқуқий тенглигини тан олган ҳолда, ижтимоий тенглаштириш тамойилига йўл қўймаслик керак.

Давлатнинг мавжуд бўлиш шарти, энг аввало, унинг суверенитетида. Бунда халқ ташқи оламга нисбатан мустақил бўлади ва ўз давлатини шу мустақиллик асосида тузади. Биз мустақилликка эришганимиздан кейин ўз давлатимизни қадимий давлатчилигимизни энг яхши анъаналари билан бирга замонавий демократик тамойиллар асосида қуришга киришдик. Давлатимиз ҳам маънавий-ахлоқий, ҳам жисмоний тарбияга катта аҳамият бериб келмоқда. Ўзини энг инсонпарвар давлат деб эълон қилган Шўролар Иттифоқи бунёдга келгандан бошлаб, деярли ярим аср мобайнида бола туғилгач, онани уч ой ишдан озод қиларди. Она уч ойлик болани боғчага ташлаб, ишга чиқишга мажбур бўларди, акс ҳолда у буйруқ билан ишдан бўшатиларди. Кейинчалик бу тарбия таътили 1 йил қилиб белгиланди. **Бизнинг давлатимиз ташкил бўлгани баробаридаёқ бола тарбиясини юксак ижтимоий - ахлоқий ҳодиса сифатида эътироф этиб, янги туғилган болани тарбиялаш үчүн онага 3 йилгача муддат берди. 3 йилгача онани иш жойи сақланиб туради.** Шу билан биргина мисолнинг ўзидаёқ тоталитар тузум давлати билан демократик давлат нақадар катта

¹ Ҳақиқат манбаралари. 96 мумтоз файласуф., Тошкент., «Янги аср авлоди», 2011., 346-бет.

фарқ қилишини кўрсатиб туради. Тоталитар тузум давлати ёлғон, алдов – ахлоқсизлик институти. Биз танланган демократик давлатнинг асосида эса юксак ахлоқийлик ётади.

Давлат ва фуқаролик жамиятидаги ахлоқий юксаклик даражасини фуқароларнинг ахлоқий маданияти белгилаб беради. Ахлоқий маданият шахснинг ахлоқий тажрибаларини эгаллаши ва бу тажрибалардан бошқа одамлар бўлган муносабатларида фойдаланиши, ўз-ўзини мунтаззам такомиллаштириб бориши, ўз устида тинимсиз ишлаши сингари жиҳатларини ўз ичига олади. У шахс ахлоқий тараққиётининг белгиси ҳисобланади. Зеро ахлоқий маданият ахлоқий тафаккур маданиятининг катор унсурларини ўз ичига олган тузулмадир. У шахснинг ўзгалар билан ўзаро муносабатларида намоён бўлади.

Ахлоқий маданиятнинг энг муҳим унсурларидан бири муомала одобидир. У моҳиятан ўзаро ҳамкорликнинг шаклларида биридир. Инсон зоти бир-бири билан ҳамкорлик қилмасдан, ўзаро тажриба алмашмасдан, бир-бирига таъсир кўрсатмасдан расмана яшаши мумкин эмас. Муомила инсон учун эҳтиёж, зарурат, соғлом киши усиз рухан қийналади, кайфияти тушиб боради. Бу ўринда буюк инглиз ёзувчиси Даниэл Дефо қаламига мансуб машҳур «Робинзон Крузонинг саргузаштлари» асарини эслашнинг ўзидек кифоя қилади. Эсингиздами, Робинзон кимсасиз оролга тушиб қолади. Лекин Робинзонни бу фалокатдан нима кутқаради? Эзгулик, Эътикодлилиқ ва Эркинликка интилиш. У оролдаги ҳайвоноту ўсимликка эзгу муносабатга бўлади, шу сабабли у жисмоний мавҳ бўлмайди. Бир кун келиб, албатта, бу кимсасиз оролдан кетишига ишонади, натижада унда маънавий қувват ҳосил бўлади. Робинзон оролда эркин яшайди, оролдаги жониворларнинг эркин яшашига даҳл қилмайди, уларга озор етказмайди. Эркинлик руҳи уни ҳайвонотга, набобатга ва Жумабойнинг дўстига айлантиради¹.

Муомала одоби бошқа кишилар кадр-қимматини, иззатини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий меъёрий талабларни бажаришни тақоза этади. Шунинг баробарида, у инсондаги яхши жиҳат ва фазилатларни намоён этиши билан ажралиб туради. Унинг энг ёрқин, энг сермазмун ва энг ифодали намоён бўлиши сўз, нутқ орқали амалга ошади. Сўзлаш ва тинглай билиш,

¹ М.Қаҳҳорова. Маънавий идисал. Тошкент, «Маънавият», 2068., 12-13 бетлар.

сухбатлашиш маданияти муомаланинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Шу боис муомала одоби ўзини, энг аввало ширинсуханлик, камсуқумлик, босиқлик, камтаринлик, хушфезъллик сингари ахлокий меъёрларда намоён бўлади.

Муомала одобининг яна бир «кўзгуси» бу – инсоний қараш, нигоҳ ташлашдир. Маълумки, инсоннинг қарашида, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг қай сабабларидандир тилга чиқмаган, сўзга айланмаган ҳиссиёти, талаблари ўз аксини топади. Чунончи, сухбатдошининг гагини охиригача эшитмай, қўл силтаб кетиш – муомаладаги маданиятсизликни англатади. Баъзан қараб қўйишнинг ўзи сўздан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Муомала одоби кишиларнинг насихат ва одоб ўргатишисиз бир-бирига таъсири, тарбия ва ўз-ўзини тарбия воситаси сифатида диққатга сазовордир. Шу сабабли ёшларимизда муомала маданияти ва одобини шакллантириш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Бунда ота-онанинг, маҳалла-қўйнинг таъсири каттадир. Ундан фойдалана билиш лозимдир. Зеро, ахлокий комилликка эришиш муомала одобини эгаллашдан бошланади.

Ахлокий маданият яққол кўзга ташланадиган муносабаларни кўринишларидан бири – бу этикет. У кўпроқ инсоннинг ташқи маданиятини, ўзаро муносабатларидаги ўзини тутиш қонун-қоидаларини бажарилишини бошқаради. Агар муомала одобида инсон ўз муносабатларига ижобий ёндошса, яъни бир ҳолатда бир неча муомала қилиш имкониятига эга бўлса, этикет муайян ҳолат учун фақат бир хил қоидалаштириб қўйилган ҳатти-ҳаракатни тақоза этади.

Этикетни қамрови жуда ҳам кенг, у маълум маънода, халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларини ўз ичига олади. Масалан, сиёсий арбоб этикети, меҳмондорчилик этикети ва ҳ.к. Этикетга риоя қилишнинг мумтоз намунасини биз тез-тез телевизор экрани орқали кўриб турамыз. Президентимиз Ислам Каримовга хорижий мамлакатлар элчиларининг ишонч ёрликларини топшириш маросимларини эсланг. Унда фақат бир хил ҳолат, халқаро миқёсда ўрнатилган қоида ҳукмрон. Уни Президентнинг ҳам, элчиларнинг ҳам бузишга ҳаққи йўқ. Ёки жуда оддий, кичкина бир мисол: дастурхонда тановул пайти,

пичокни ўнг кўлда ушлаш замонавий меҳмондорчилик этикетининг қатъий қоидаларидан бири саналади – уни бузиш атрофдагиларда хайрат ва истезо уйғотади. Шу боис этикетни одат тусига айлантирилган, қатъийлаштирилган муомала одоби дейиш ҳам мумкин.

Этикет – тақаллуфнинг энг кичкина жиҳатларигача ишлаб чиқилган одоб қоидалари сифатида ижобий, кишининг кўзини қувонтирадиган муомала ҳодисаси ҳисобланади. Лекин, айни пайтда, у асл ахлоқий асосини йўқотган мажбурий мулозамат тарзида ҳам намоён бўлади. Лекин, айни пайтда, у асл ахлоқий асосини йўқотган мажбурий мулозамат тарзида ҳам намоён бўлади. Этикет қоидаларини бажараётган киши аслида ўз хоҳиш-ихтиёрига қарши иш кўраётган бўлиши ҳам мумкин. Бу жиҳатдан у мунофиқликнинг бир кўринишига айланади. Масалан, сиз эрталаб ишга шошилиб, дарвозадан чиқдингиз. Рўпарангизда танишингиз ёки кўшинингиз учрайди. Сиз кўришиб, хол-аҳвол сўрашиб уни: «Қани уйга кирамиз, чой киламиз, бир хангомалашамиз», деб ичкарига таклиф қиласиз. Лекин, аслида, сиз унинг уйга киришини асло истамайсиз, вақтингиз йўқ, ҳатто шу учрашганда кетган вақтингизни ўйлаб, питирлаб турибсиз. Демак, сиз ўз истагингизга қарши, этикет – мулозамат юзасидан ёлғон гапларни айтасиз, хунук эшитилса ҳам на илож – мунофиқлик қиласиз. Шунга қарамай, умуман олганда, этикет шахсни муайян тартиб-қоидага, қандай ички рухий шароитда бўлмасин, босиқликка, мулойимликка, сабруқаноатга ўргатиши аҳамиятлидир.

Ахлоқий маданият касбий одобда ҳам яққол кўзга ташланади. Чунки инсоният вояга етиб, бир касбнинг бошини тутгач, ўз касби доирасида одамлар билан мунгазам муносабатда бўлади. Бу муносабат, бир томондан, ҳамкасабалар доирасида рўй берса, иккинчи жиҳатдан, у касб талабига биноан учрашадиган турли тонфадаги одамлар билан юзага келади. Айни пайтда, касбий одоб ахлоқий маданиятнинг энг юксак шаклларида биридир, унинг жамият ахлоқий ҳаётидаги ўрни юксак. Шу боис касбий одобга бемалол муносабат қилишимиз жоиздир.

Ҳар бир жамиятда муайян гуруҳлар борки, эгаллаган касблари уларни бошқа жамиятдошларига нисбатан имтиёзли даражага олиб чиқади. Кўпчилик жамият аъзоларининг ҳаёт-мамотлари, соғлиги, маънавий

сағломлиги, ҳуқуқий ҳимояси, илмий салоҳиятининг намоён бўлиши каби омиллар ана шундай имтиёзли касб эгаларининг ўз касбий бурч маъулиятини қай даражада ҳис этишларига, ҳалоллик ва виждон юзасидан иш кўришларига боғлиқлиги ҳаммага ҳам маълумдир. Чунончи, тиббиёт ходимини ёки жарроҳни олайлик. Дейлик, у ҳар бир операция кунда бир неча инсонни ҳаётга қайтаради, юзлаб одамлар унинг ёрдамига мухтож, унга умид ва ишонч илинжи билан қарайдилар. Борди-ю, шахсий манфаат йўлида жарроҳ ўз беморига хиёнат қилса-чи, яъни уни қасддан ҳалок этса-чи? Ким уни шундай қилмаслигини қафолатлайди. Ёки журналистни олайлик. У шахсий манфаати йўлида, касбининг камёблигидан фойдаланиб, бегуноҳ кишиларни маънавий азобга қўйиши, атайин жамият олдида шарманда ва шунинг ҳисобига ўзининг баъзи муаммоларини ҳал қилиб олиши мумкин эмасми? Мумкин. Зеро, то ҳақиқат юзага чиққунича, ноҳақ танқидга учраган шахснинг адои тамом бўлиши ҳеч гап эмас. Хўш, журналистнинг шундай қилмаслигини ким қафолатлайди? Шу боис бошқаларнинг қўлидан келмайдиган ишларни бажара оладиганлар фаолиятида ўзбошимчалик, манфаатпарастлик, худбинлик ва касбни суистеъмол қилиш сингари иллатларга йўл қўймаслик учун, улар ахлоқий даражасини юксак босқичда туришини таъминлаш мақсадида кўп ҳолларда ўзаро қондалар мажмуи яратилган. Бу қондалар мажмуи, одатда, қасамёд ёки меъёрлар кўринишини олган. Уни бузиш ўта одобсизлик ва ахлоқсизлик, ҳатто жамиятга хиёнат тарзида баҳоланади.

Тарихда ўз душманини даволаган табиблар ҳам кўп учрайди. Масалан, қадимги ҳинд халқининг эпоси «Рамаяна»да (II-аср) беҳуш ётган Лакшман бошида турган девлар шохининг хос табиби кечинмаларининг олдида икки йўл бор эди: бири – салтанат душманини мухтож бемор сифатида даволаш, иккинчи йўл бўлса даволашдан бош тортиш билан уни ўлимга мажум этиш. Табиб узок мулоҳазадан сўнг, табиблик одоб қондаларига бўйсунини – Лакшманни даволашни афзал кўради. Касбий одоб қонун-қондаларига кўра, бемор тўшаги устидаги табиб учун дўст ёки душман деган тушунчалар ўз маъносини йўқотади, унинг қошида фақат тиббий ёрдамга зор, шафқатга мухтож, заиф инсон ётади. Даволаниб ҳаётга қайтган Лакшман девлар мамлакатининг тенгсиз буюк жангчиси ва салтанат валиаҳди ҳинд

Индиржидни жангда ҳалок этади ҳамда фуқаро бўлган Ланка давлатининг таназзулига йўл очади. Лекин, китобхон табибни хиёнаткор ёки соткин демайди, аксинча, унинг маънавий жасоратига, ҳалоллигага, касбий бурчига содиқлигига ҳайрат билан тасаннолар ўқийди. Ёки машҳур рус олими академик Андрей Сахаровнинг тақдирини олайлик. Буюк назарийчи, физик, термаядро соҳасида тенги йўқ мутахассис, водород бомбасининг асосий кашфиётчиси, Ватан мудофаасини мустаҳкамлашдаги хизматлар учун ўнлаб орден ва медаллар соҳиби, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, обрўли, бадавлат, бу инсонга нима етишмасди? Нега у ҳаммасидан кечигишга – оммавий қирғин қуролларини, жумладан, ўзи яратган водород бомбаси синовларга очик баёнотлар билан қарши чиқишга аҳд қилди. Натижада қатағонларга асосланган Шўролар тузуми уни илмий жамоатчиликдан ажратиб, пойтахтдан олинсаги Россия шаҳарларидан бирига бадарға қилди, унинг номини матбуотда ёки китобларда қайд этилишини таъқиқлади. Ваҳоланки, у ҳаммадан, иззатлироқ яшай олиши мумкин эди. Сахаров юксак ахлоқ йўлини танлади – олимлик бурчи, одоби талабларини бажаришни ҳар қандай бойлик, иззат-икромдан баланд қўйди. Буюк олим ўз кашфиёти инсоннинг энг олий ҳуқуқи бўлмиш – яшаш ҳуқуқига раҳна солиши мумкинлиги ва қисман солаётгани учун уни амалда қўлланишига қарши курашди. У шўролар мафкурасининг ўзини Ватан мудофааси қувватини сусайтиришга ҳаракат қилган салкам хиёнаткор фуқаро деб эълон этишига, бошига беҳисоб тухматлар, таъна дошномлар ёғдиришига сабот билан чидади, аҳдидан қайтмади. Ёвузлик салтанати қўлида ўз олимлик истеъдодининг қўғирчок бўлишига, ҳарбий мурватга айланишига йўл қўймади. Натижада у инсон ҳуқуқларининг жаҳон тан олган энг буюк ҳимоячиларидан бири сифатида бутун инсоният таҳсинига сазовар бўлди.

Булардан ташқари, ўқитувчилик одоби, ҳуқуқ-тартибот ходимлари одоби, муҳандис одоби сингари бир қанча касбий одоб борки, улар ҳам жамиятда ахлокий муносабатлар силсиласида муҳим аҳамиятга эга бўлади. Барча касбий одоб қонун-қоидаларининг таъсир доирасини, миқёси бир хил эмас. Баъзи бир касбий одобнинг бузулиши оддий одобсизлик доирасидан чиқиб, ахлоқсизликка айланиб кетади. Масалан, раҳбарлик одобидagi баъзи нуқталарга тўхталиб ўтайлик. Раҳбар қуйи лавозимдагиларга менсимай,

қўпол муносабатда бўлиши, ўзига топширилган ҳудуд ёки ташкилотдаги оддий одамлар арз-додига, орзу-истакларига тўраларча совуққон қараши одобсизликка кирса, унинг шахсий бойлик орттириши йўлида коррупция воситасида мамлакат, вилоят ёки ташкилот манфаатларини қурбон қилиши, ахлоқсизлик, на фақат раҳбарлик касбига, балки, Ватанига ҳам хиёнат тарзида баҳоланиши мумкин. Баъзан касбий одобни касбий ахлоқ деб аталиши ҳам шундан.

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, касбий одоб муаммоси, айримлар ўйлаганидек, ахлоқшуносликнинг майда масалаларидан бири эмас. Уни ҳар томонлама ўрганиш касбий эркиндик ва касбий бурч муносабатини тадқиқ этиш XXI аср ахлоқшунослигида муҳим ўрин эгаллайди. Касбий одоб шахс ва жамият ахлоқий ҳаётида ўзини амалий ахлоқ тарзида намоён этувчи маънавий ҳодиса сифатида баҳоланиши лозим.

Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг ахлоқий тарбияси билан чамбарчас боғлиқдир. Ахлоқий тарбия инсоннинг шахс бўлиб етишувини таъминлайдиган узлуксиз жараёнлардан биридир. Унда индивид ахлоқий кадрятларни англаб етади, ўзида ахлоқий фазилатларни барқарор этади, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар асосида яшашга ўрганади. Ахлоқий тарбия инсоният тарихи мобайнида икки муҳим масалага жавоб излайди: булардан бири қандай яшамок керак? Иккинчиси – нима қилмоғ-у нима қилмаслик лозим. Ана шу саволларга жавоб излаш жараёни ахлоқий тарбиянинг амалий кўринишидир.

Тарбия она қорнидан бошланади деган гап бор. Унинг асл маъноси, аввало, ота-онанинг ўзи ахлоқий тарбия кўрган бўлиши керак деганидир. Зеро, куш инида кўрганини қилади. Ота-она оилада юксак ахлоқ намунасини кўрсатиши лозим бўлади.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, ахлоқийлик инсонда фақат ахлоқий тарбия воситасидагина вужудга келади, деган моддийчилик қарашлари кўп йиллар мобайнида ҳукмронлик қилиб келади. Тўғри, ахлоқий тарбиянинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Лекин ахлоқийлик инсонга унинг инсонийлик белгиларидан энг муҳим сифатида берилган илоҳий неъматдир. Шу маънавий неъмат – асосни ахлоқий тарбия ёрдамида такомиллаштирамиз.

Ахлоқий тарбия инсон фарзандини такомилга, комилликка етказиш йўлларида бирдир. Унинг воситалари кўп. Уларнинг бир қисми анъанавий тарбия воситалари бири бўлса, яна бир қисми замонавий воситалардир. Одатда, ҳар икки воситалардан фойдаланади. Мактабгача бўлган ахлоқий тарбияда эртак ва ривоятлар воситасидаги анъанавий тарбия билан ўйинчоқлар ва ўйинлар воситасидаги замонавий тарбия муваффақиятли қўлланилади. Бунда боланинг қизғанчиқлик, ғирромлик қилмасликка, ҳалол бўлишга ўйинлар ёрдамида даъват этилади. Болалар ахлоқий тарбиясида телевидение, радио, кўғирчоқ театри, кино, мультфильм, хужжатли фильмлар катта аҳамиятга эга.

Умуман, ахлоқий тарбиянинг энг кучли воситаси – санъат. Бу восита аҳолининг барча табақасини, турли ёшдаги шахсларни ва аудиторияларни қамраб олади. Айниқса, санъатнинг бадий адабиёт тури кенг қамровли бўлиб, эртакдан тортиб то романгача бўлган жанрларда чоп этилган асарлар шахснинг ахлоқий шаклланишида улкан хизмат кўрсатадилар. Улар орқали китобхон тарбияланувчи сифатида эзгулик ва ёвузлик нималигини идрок этади. Идеал инсонларни танлашда уларнинг аҳамияти жуда каттадир. Бундан ташқари, бадий адабиётнинг бевосита ахлоқий тарбияга мўлжалланган ҳикоялар, ривоятлар, насиҳатлар, қиссалар, дostonлар мажмуалари борки, биз уларни юкорида кўрганимиздек, пандномалар деб атаёмиз. «Қалила ва Димна», «Қобуснома», «Фозил одамлар шахри хақида», «Хамса», «Махбуб ул-қулуб», «Гулистон», «Зарбулмасал» сингари бундай мумтоз асарлар анъанавий ахлоқий тарбия воситаси сифатида неча асрлардан буён қанча-қанча авлодларга хизмат қилиб келмоқда.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
1-МАВЗУ АХЛОҚШУНОСЛИК ФАНИ. УШИНГ ТАДҚИҚОТ ДОИРАСИ, МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ	5
2- МАВЗУ АХЛОҚШУНОСЛИКНИНГ АСОСИЙ МЕЗОНИЙ ТУШУНЧАЛАРИ, АХЛОҚИЙ КАТЕГОРИЯЛАР	24
3- МАВЗУ АХЛОҚИЙ ТАМОЙИЛЛАР ВА МЕЪЁРЛАР.(ДУНЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ БА МЕЪЁРЛАРИ)	34
4-МАВЗУ ОИЛА,ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ДАВЛАТНИНГ АХЛОҚИЙ АСОСЛАРИ ҲАМДА ШАХС АХЛОҚИЙ ТАРБИЯСИ	47
5-МАВЗУ МУОМИЛА МАДАНИЯТИ ВА ЗАМОНОВИЙ АХЛОҚ	65

Буюртма № 25
Хажми 4,75
Адали 50

Самарқанд иқтисодийёт ва сερвие институти
босмахонаси Самарқанд шаҳри Шохрух 60